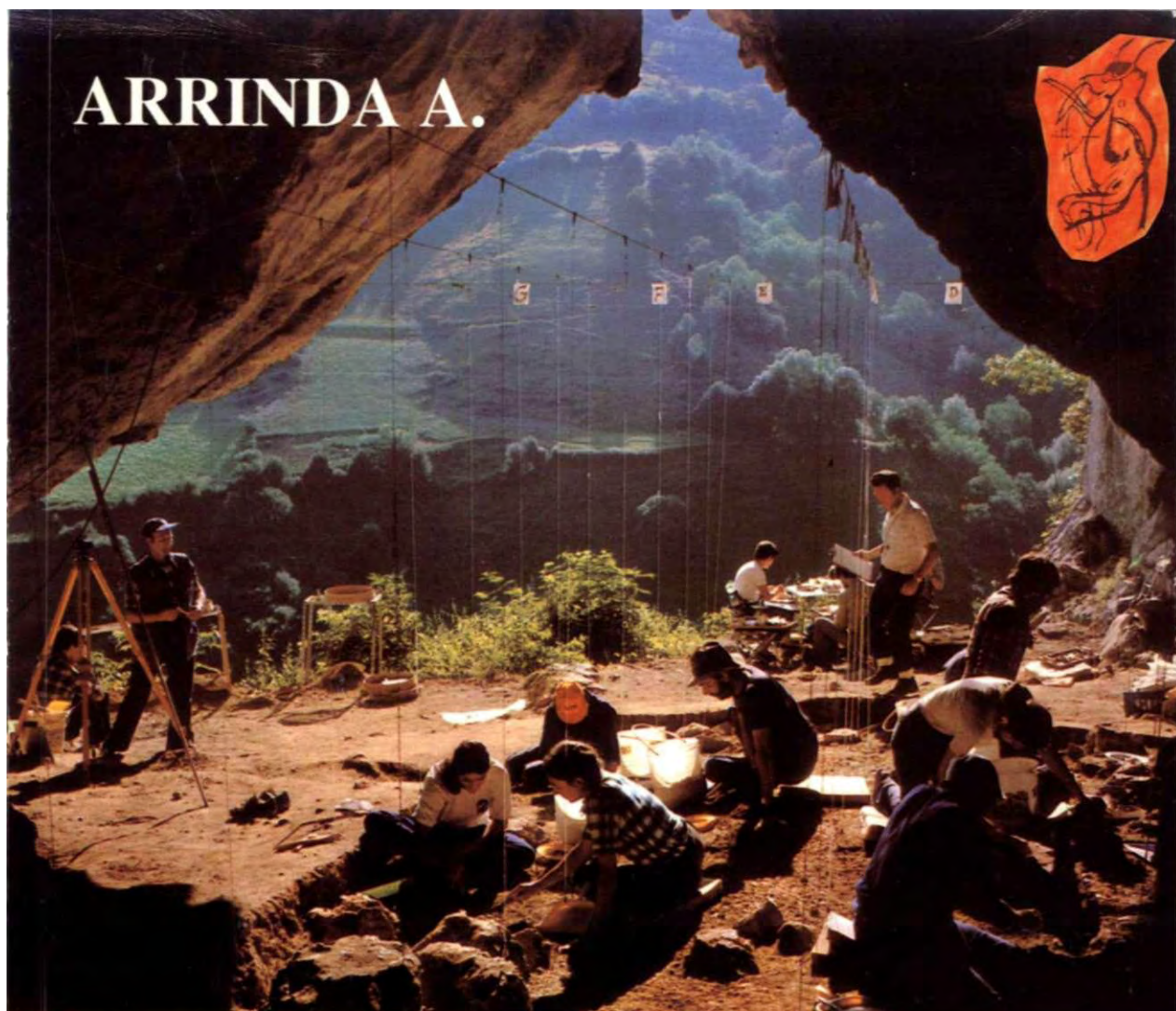
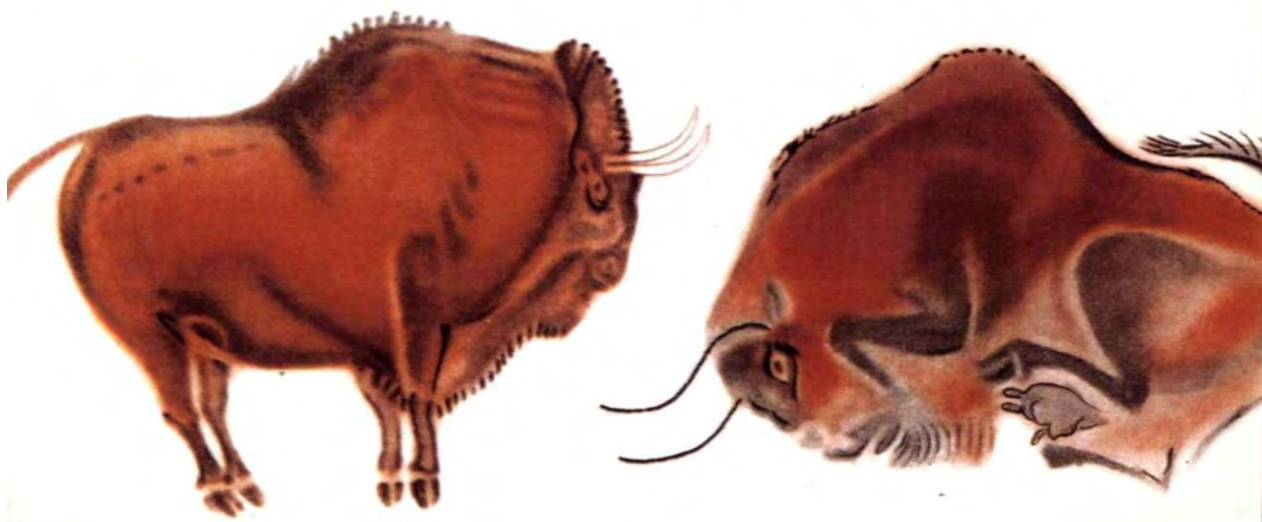

ARRINDA A.

Euskal Aztarnak

Cro-Magnon'etik Erroma'ra

Euskal Aztarnak

Cro-Magnon´etik Erroma'ra

Anastasio Arrinda Albisu

(Arrinda 'tar Anes)

Euskerazaintzako

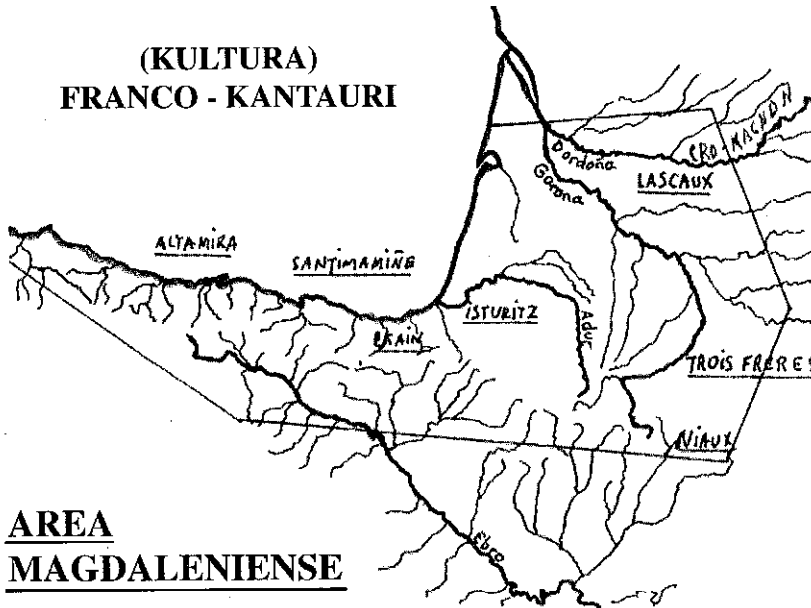
Deba -1.996

AURKIBIDEA

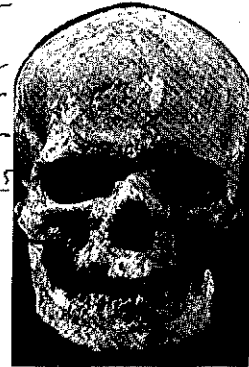
I.	CRO-MAGNON LEIZEKO GIZONA	7 orr.
II.	EUSKALDUN EIZTARIA, ARTZAI	15 "
III.	ILDAKOAK ETA TRIKUARRIAK	23 "
IV.	METAL-AROAK: TUPIKI, BRONZE, BURNIA.	31 "
V.	SINISKERI GERRIAK: ANIMISMOA	39 "
VI.	ERROMA-BIDEAN.	47 "
VII.	ITXAS-ERTZEKO KAIK.	55 "
VIII.	ITXAS ONTZIAK: MERKATARITZA.	63 "
IX.	GERRAKO ONTZIAK.	71 "
X.	EUSKALDUNAK KANPOTARREN BEGIETATIK.	79 "
XI.	EUSKALDUN-ERROMATAR ALDIA.	87 "
XII.	ERROMATAR ARLOSAK.	95 "
XIII.	ERROMA ETA EUSKAL KULTURA.	103 "
XIV.	PIRINEE ETA AKITANIAKO ARLOSAK.	111 "
XV.	ERIoTZA ETA ILLETAK.	119 "

"Los Vascos: De la Magia al Animismo". BBK eta Instituto Labayru - Bilbao, 1.992. 580 orrialde; eta *"Los Vascos II: Del Animismo a la Romanización"*. BBK - Labayru. Bilbao 1.994. 617 orrialde; dira egille onen lanak, eta bi liburu oien guna da oraingo liburuzka au.

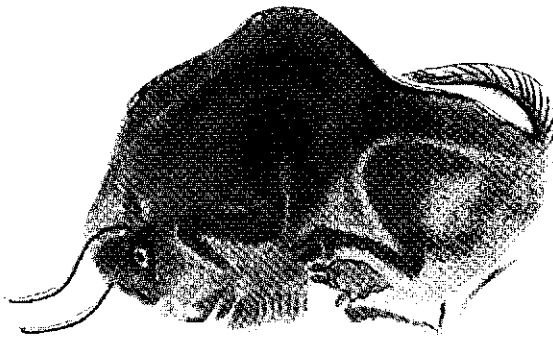
(KULTURA)
FRANCO - KANTAURI

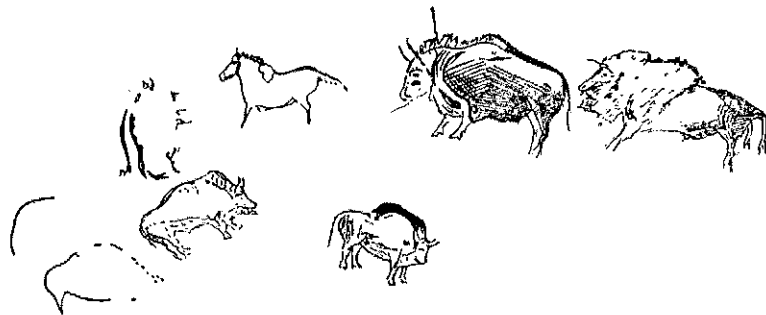
AREA
MAGDALENIENSE

CRO-MAGNON

ALTAMIRA

Santimamiñe: grupo de bisontes y caballo, pintados con anchos trazos.

SANTIMAMIÑE

Eushol ñzmmuh

I

CRO-MAGNON LEIZEKO GIZONA

- Nun dago leize famatu ori?

- Dordoña deritzan ibaiaren arri-karaizko ertz batean. An dago kobea Akitania'ren alboan, Burdeos parean. Ar-zuloa 1868'garren urtean agertu zan, burni-bide bat urratzen ari zirala eta an topa zituzten gizakien bost gorpuzkiak. Oiekin batera, baita arrizko lanabesak, animalien ezurak eta txirlekin egiñiko txintxilarioak.

- Eta, zer ziran gizaki onek?

- Gizon eta emakume ederrak, 1'80 metroko luzerokoak, kaska-ezur aundiakin eta bere aurreko Neanderthal gizonaren antzik gabekoak. Oietxek dira Homo Sapiens Fossilis izeneko Giza Jakintsua, Cro-Magnon'eko Gizakia, Europa'ren sartaldean agertua.

- Noizkoak dira?

- Leizeak 30.000 urte ditu eta bertan bizi ziranak ere bai. Izan liteke, onera beste tokiren batik etorriak izatea: Afrika edo Asia'tik. Baña, bere egintza jakintsu eta miragarriak emen egin ditu gure artean, Europa'ren sartaldean, Dordoña'tik asi, Pirenee medietara jetxi, zearka guregana etorri Naparro, Gipuzko eta Bizkai'ra eta andik aurre-ra Cantabria eta Asturias'eraíño.

- Zer agerpen izan dira orrek?

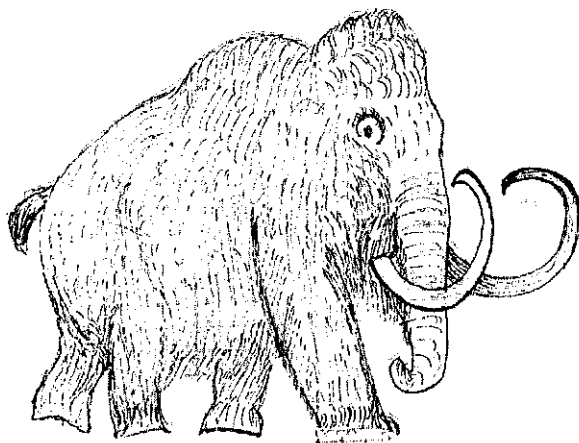
- Mundu onetako Gizaki benetako Jakintsua, Cro-Magnon'ekoa izan da arazo guztietan; baña, bere leizeetako agerpen zoragarriak orain 15.000 urte argitu zuten geure ortzi guztia tximisten antezera edo susko-erruberen antzera. Aurretik egin zituen, Auriñac eta Solutre garaian, ekintza batzuek; argi-estanda, ordea, Madalen'garai-koa da.

- Kobeetako marrazkiak al dira?

- Marrazki, margo, xixilikatu... Eun koba-zulo dauzkagu ederrez jantziak; Franko-kantauri Kultura deritza eta Kultura orren ardatzean gaude gu kokaturik. Emen gaude gu, bizirik oraindik, Kultura onen erdi-erdian. Arzulo oien ormaetan, an daude milla eredu kasta guziko animalienak: illedun mamut eta rinozeronte, zezen, bizonte eta zaldi, reno, orein, basauntz, basurde, artz, leoi, otso, azari, basakatu eta abarrenak. Txori saillak eta arraiñak ere bai.

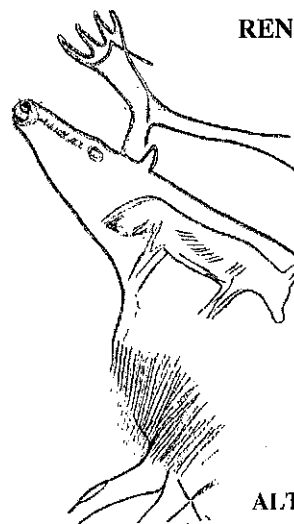
Aibeste ederrez, Historia-aurreko gauilluna argitzen zaigu era zoragarri batean. Kultura orren ondoren, berriro gau beltza, tximisten orde, ipurtargiz argitua...

RUFFIGNAC

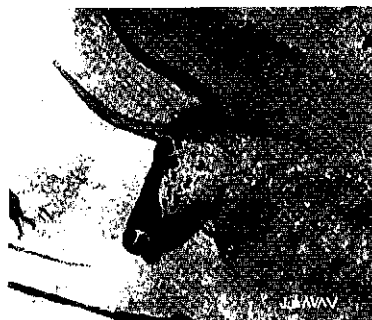
MAMUT ILLEDUNA

RENOA

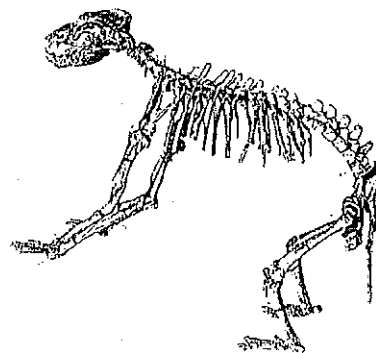

ALTXERRI

EKAIN (DEBA)

LAXCAUX (DORDOÑA)

LEIZE-ARTZA (ATAUN)

Cro-Magnon eta Euskaldunak

- Aizu, nungoak gera euskaldunak?

- Galdera orreri erantzuteko irrika izan dute beti jakintsuek, aurreko gizaldian batez ere. Batzuek esaten zuten, izkeratik, Asia'tik etorriak giñela; besteak, berriz, Afrika'tik zioten; baña, iñork ez zion arrastorik ateratzen arazo oneri. Izan ere, orduan, euskera besterik ez zuten itsu-aurreko bidean egiteko...

Gaur beste bide asko daude eta bide oietatik zebillen D. Joxe Miel Barandiaran'go, susmo au artu zuenean: Euskaldunak Cro-Magnon ar-zulotik datoz. Susmoa zan eta susmo bezela gelditu zan.

Baña, ondoren 1974'garren inguruan, Jean-Bernard Paris'eko Ikastola Nagusikoak, eta Jacques Ruffie Toulouse'koak, susmo ori ziurtu zuten gaurko euskaldunen odol eta kulturatik. Ziurtasun berbera atera dute Ameriketako Unibersidadean, gure 'geneak' direla bide.

- Orduan, ori ala ba'da, lenagoko galdera aldatu egin bearke da.

- Bai. Orain ez dago 'euskaldunak nundik etorri dira' galdetzerik; galdera aurrerago bota bear da 'Cro-Magnon' eko gizakia nundik etorri dan' galde-tuz. Gu, euskaldunok, jakintsuek diotenez, emengoak gera, Pirenee mendikoak, Europa'ren sartaldekoak eta gure artean sortu ziran koba zuloetako margo eta marrazki miragarriak.

- Santimamiñe ere talde orretakoa al da?

- Bai Santimamiñe, bai Altxerri eta Ekain, bai Isturitz... Bai aldameneko-Altamira, Pirenee mendietako Niaux eta Trois Freres, goragoko Lascaux eta Ruffinac, eta abar... Arte eder ori agertzen diran leizeetako ardatzean dago gaurko Euskal-erria.

Cro-Magnon'eko askazia, etnia, guregan dirau oraindiño. Emen, aitz-zuloetan, agertzen dan ederti ori berezkoa da, gauzak berez diranen antzeko agertzen duen artea... Sei milla urte beranduago, ego-aldeetik etorria, bada Españian beste marrazkiak egokitze-ko era bat ere, Capsiense deritzana, gauzen ertza bakarrik markatzen dituen eta berez diran bezela agertzeke... Erri desbediñak, arte desbediñak...

- Eta, zertarako egin zituzten marrazki onek?

- Ez dira ederti-agerpen utsak; bazuten beuren zergaiti berezia ere. Ederti lanak bakarrik izan ba'lira, ez lirazke toki illunetan eta gaitzetan egiñak izango, leizearen atakan baizik, argia dagoen tokian, guztien begi-bistan... Baña, illunpeetan daude. Araño, aztia bakarrik elduko zan, irudien aurrean bere eize-aztikeriak egitera...

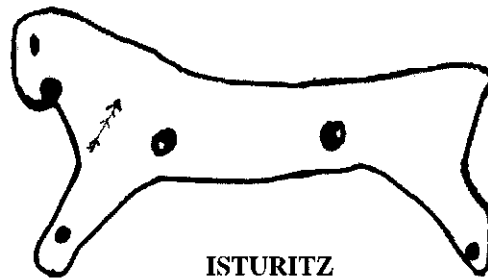
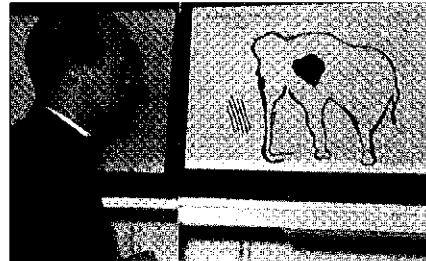
- Zergaitik egiten zion aztikeria animalien irudiari?

- Aztikeria, majia, gauza baten irudiari egiten zaio, usten bait dute gauza baten eta bere irudiaren artean, bada-la bien artean, adurra deritzan indarra,

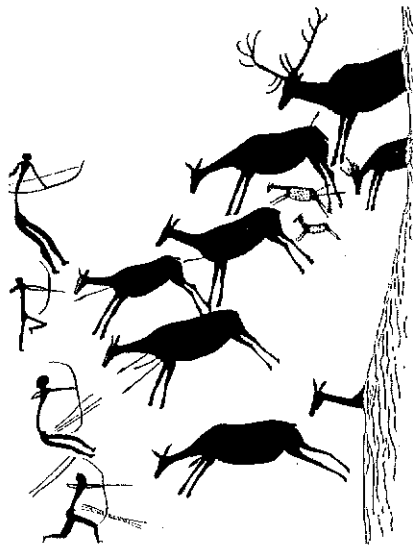
AZTIKERIA: Magia

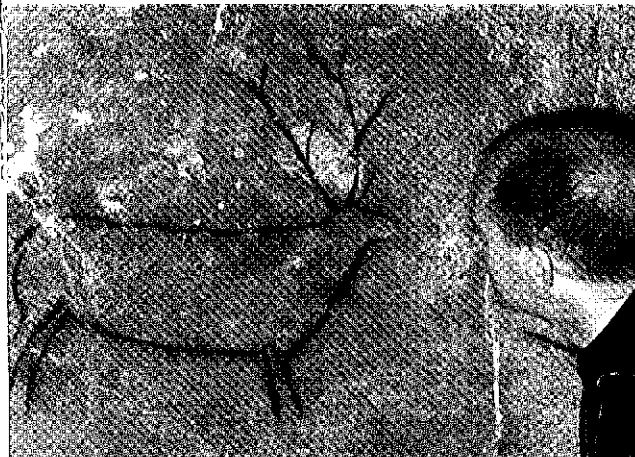
EL PINDAL - Asturias

ISTURITZ

**ESTILO CAPSIENSE
(Castellón)**

LOS CORRALES - Cantabria

eta indar ori, adur ori esnarazi bear da aztikerien bitartez, bai kiñuz eta bai itzez... Ori lortzeko aalmena duena, orixe da aztia eta aztiak egin bear ditu, eizera irten aurretik, leizeko illunpeetan dauden irudiei bere aztikeriak... Aztikerien bitartez irudia iltzen ba'du, orduan errez ilko dute irudi orren animalia egiazkoa. Orregaitik dituzte animalia arrek, biotz gañean, azkonak edo zuloak, animalia akabatzekeo eran.

- Baña, ori zozokeri bat da.
- Guretzako bai, orrelako sinismenik

ez degulako; eurok, ordea, aztikeriak egin ondoren, sinismen berroz joaten ziran animaliak arrapatzera, moral aundiagaz eta animalia iltzeko segurantz aundiagaz. Barneko sinismen-indar orrek, gorputzari bere indarrak bizkortzen dizkio. Aztikeria ez zan zozokeri uts bat. Animalia emeeri ez ziten azkonik sartzen, ez bait zuten emerik iltzen, zaindu baizik. Emeak zaindu, arrak il; oraintxen bertan ere oreiñetan ba'zoaz, arrak iltzea zillegi izanen dezu; baña, emerik ez. Irudi oien zergaitia argitzeko, sexokeria asmatu dute berritik; asmakizunak, ordea, ez du arrazoi-bide zeatzik.

Euskaldunen odola eta geneak

- Gaur eguneko euskaldunen odoletik, nola ateratzen dute, gure antxiñatasuna?

- Iru odol mota daude gizakien artean: O, A eta B. O odola, odol utsa da; garbia, A eta B'rik ez duna. A eta B gizakien odolean sartu diran bi zerki dira, bi elemento dira. A zerki Europa'ko Ipar-aldekoa da; B, berriz, Ekialdekoa; Orientekoa. Bi zerki onek, A eta B, odola kutsatzen dute; beraz, garbia O bakarrik da.

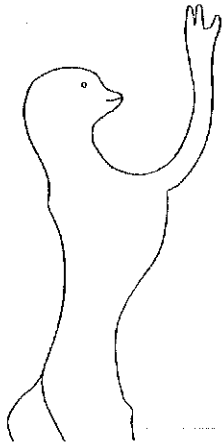
Euskaldunen artean, erdiak baño geiago, odol garbia dute, O eta % 45, A; B eta A+B, % 5. Ortik zer ateratzen dan? Ba, auxe: B Ekialdekoa ba'da, eta euskaldunek B'rik ez izan, orduan, ez da Ekialdetik etorri; bestela B kutsadurakin etorriko zan. A zerki badegu naikoa; ia erdia; baña, Europa'ko odolik garbiena Pirenee mendiko sartaldean dago, Euskalerraren

biotzean. A zerkiaren kutsadura Europa'ko Ipar-aldetik etorri zaigu, angoa bait da.

- Baña, nola etorri da A kutsadura ori?

- Ez digu iñork arazo ori argitzen; baña, Europa'ren Ipar-aldekoa ba'da, andik etorri bear. Nola etorri dan gure-raiño? Indoeuropeoak, Europa'ko ipar eta erdi-aldean sortutakoak omen dira eta andik egoaldera zabaldu, eguzki billa.

Gurera etorri ziran eta Naparro eta Araba' ko lurraldeetan kokatu, goiko gallurrak eurentzako arturik: castro, castillo, castillar, castillete, gaztelu... berba onek ei dira euren egoitzen ize-nak. Araba eta Naparroa'n milla urte baño geiago iraun zuan euren egoerak; Gipuzko eta Bizkaia'n ez ainbeste; lareun urte gutxi gora-beera. Uste genduan ez zirala bi errialde auetan

EKAIN: IZOKIA

GIZA IRUDIRIK EZ:
MAGIA'N

EIZTARIA
da garai auetako euskalduna.

egon; baña, gure ustea ustela gertatu da: or daude Intxur eta Mairuleza aspalditik ezagunak; eta oien ondoren agertu dira beste castro edo gaztelu geiago: Bizkaia'n Gastiburu, Luno, Berreaga... Gipuzkoa'n Buruntza, Murugain, Muru... Geure mendi-gañetan bizi izan ziran lareun urtez. Erromatarrek guregana eldu ziranean, ordea, guzti onek desagertu egin ziran eta iñork ez daki zelan. Euskaldun odolean agertzen dan Ipar-aldeko A zerki orrek artean urtu zirala aitzera ematen digu. Nundik, bestela?

- Eta, zer da zorioneko Rh ori?

- Oraintsu, 1944'an, beste kutsadura berri bat topa dute gizakien odolean eta orixe da Rh. Izen ori Macacus Rhesus tximiñotik artua da, Rh-esus orretatik. Tximiñoak du Rh ori eta gizaki geienak ere bai.

Orretan ere euskaldunen odolak leku berezia du Europa'ko odol guztien artean. Rh gutxien Europa'ko Pirenee mendiaren mutur onetan dago. Ortik gora edo beera ugaritzen dijoa Ekialderuntz. Asia'n geienak, guztiak ez ba'dira, Rh dute; Afrika'n ere orren antzera. Ez gera, ba, ez Afrika'tik ez Asia'tik etorri; andik kutsatuta etorri izango giñan da. Emen bertan sortuak gera.

- Geneeri buruz zer diozu?

- Luigi Cavalli Sforza, italiatar genovatarra, genetikako irakasle da Laterri Batuetako Ikastola Nagusi batean, eta onexek esaten duena auxe da: Eus-

kaldunen geneetatik ateratzen dan ondorenak dionez, eurak dira Europa'ko erririk zaarrena.

Ez daukagu Histori- aurrera joan bearrrik geure asaben aztarnak topatzeko; gaurko euskaldunen gorputzetan diraute aztarna onek eta eurak dira gaur eguneko jakintsuen azter-gai... "Orain 30.000 urte, euskaldun guztiek zeuden Rh kutsaduratik aske eta libre; orain, guzti oiek % 30'rera jetxi ba'dira ere... Baña, euren inguruko erriak % 15'an daude". Odola eta geneak batera datoz.

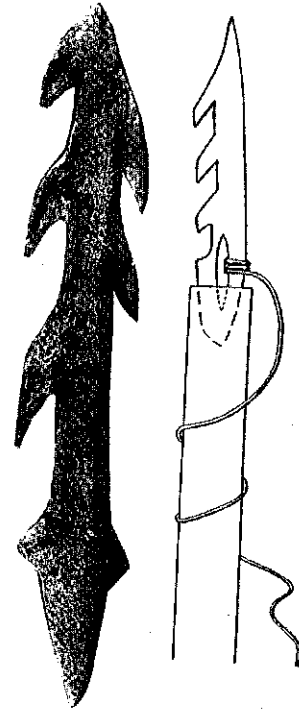
- Baña, gene onek zer dira?

- Gorputzeko bizirik diraun zatirik txikenari zelula, soin-kizkin edo bizi-alea deritzen zaio. Zelula onek badu beste kizkin edo nukleo bat ere eta beronen barruan, zurubi baten antzeko diran kromosomak daude, eta zurubi orren mailletan, geneak. Kromosona edo gun-aril bakoitzeko 50.000 gene. Gene bakoitzak, mezu bereizi baten bidez (mensaje codificado), proteina bat sortzeko apaindura edo ordenamentua du. Gure gorputzak izugarriko lantegi baten antza du, eta geneek zuzentzen dute miragarriko naaste eta zailtasun guztien kopurua.

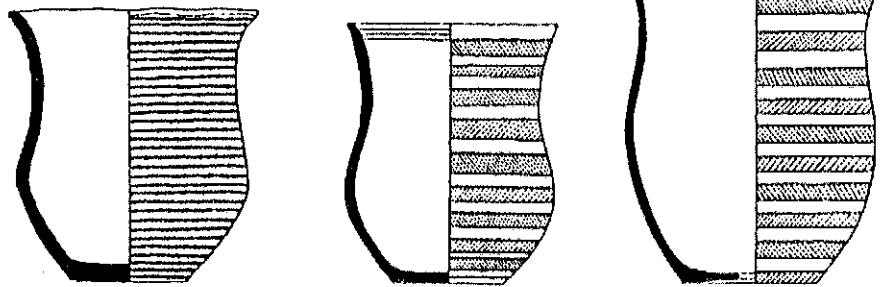
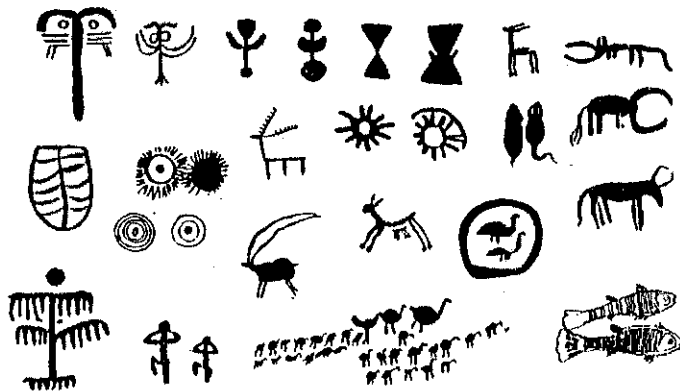
Gene oietan daude (Sforza jaunak dionez) munduko giza-talde bakoitzaren historia. Eta, berez, ez dira sekulan aldatzen. Don Joxe Miel'ek sumoa artu eta bere ondorengo jakintsuek sumo ori egiztatu: Euskalduna Cro-Magnon'eko gizakiaren ondorena da.

MARRAZKI BERRIAK

ARPOIA

KANPAI-ANTZEKO ZERAMIKA

ARTZAIA

da aldi onetako euskalduna.

II

EUSKALDUN EIZTARIA, ARTZAI

- Millaka urteetan aurrera, gure aurrekoek eizeetik bizi ziran eta eize ori arrapatzeko egiten zituzten beuren aztikeriak kobee-zulo illunetan. Eizea era askotakoa zan; alde batetik aundiak mamuta eta elefantearen antzekoak, txikiagoak dira rinozerontea leoia, artza eta ainbat geiago. Oso ausartia bear zan oieri aurpegi emateko; baña, bein aztikeriak egin ezker, animalia euren eskuetan zegoen.

- Nik auxe esango dizut: ori zozkeri bat besterik ez dala.

- Eta, ori ez dala zozkeri bat, erantzungo dizut nik; eurak aztikerietan sinismen itsua zutenez, indar-iturri zala eurentzat. Koba- ormeetan marraztuta dauden animalia eta pisti guziak zeuden geure mendi eta ibarretan. Oien arteko bat, mamut illeduna zan. Ruffignac'eko leizean eun mamut-illedun irudi daude, Dordoña aldean...

- Baña, ez al da mamuta Siberiako izotzen artekoa?

- Bai, an topa izan dute historia aurreko izoztutako mamut bat. Mamut ori gure artean bizi izan garaian, izotzak emen zeuden, geure lurraldea zan Siberia'ren antzekoa, orregaitik zebiltzan emen mamut illedunak, eta orretxegaitik arkitu izan dira renoen irudiak eta ezurak geure kobeetan (Aia'ko Altxerri kobean dago reño irudi

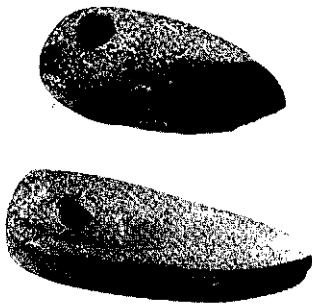
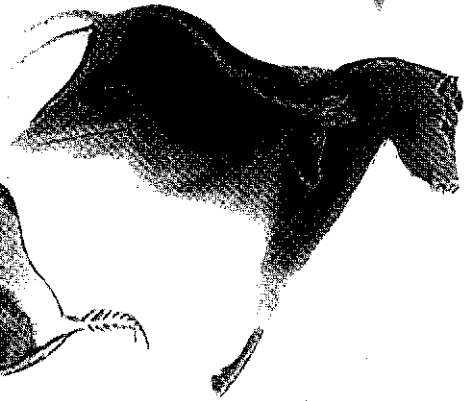
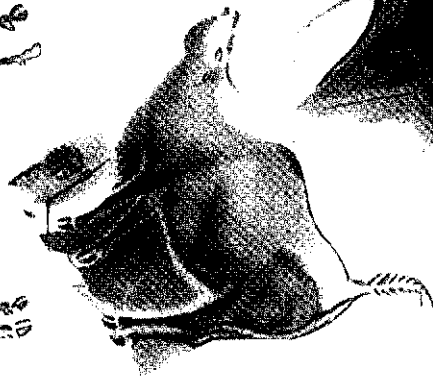
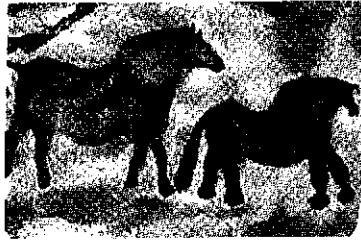
bat). Eguraldian bigundu zanean Pirenee mendietan, orduan alde egin zuten mamutak eta renoak lfar-alderuntz; eurokin batera, baita euren eiztariak ere...

- Orrelako gauzarik ez det sekulan entzun.

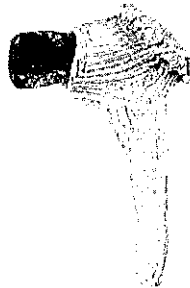
- Ez da neuk ere, baña orrelakoak esatea ez da sentsunbako aldrebeskeri bat. Gaur- egun badira lfar-aldean renoakin batera eta reno oitatik bizi diran erriak batetik bestera eurokin joanez. Gaur ala ba'da, orduan arago eta renoak ifarrera joan ba'zitzaien, eurok ere ara joan bear. Iturriko ura baño garbiago. Ori begi-bistan dago. Renoa joan eta oreiña etorri; eta oreiñakin batera, basauntza. Oreiña, baso zabal lauetan eta basauntza, malkorretan.

- Oreiña eta basauntzak bakarrik?

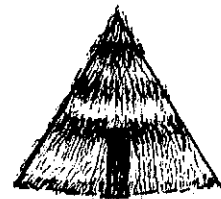
- Baita zezen, bisonte, zaldi eta abar ere. Kobetan utzitako ezurretatik auxen ikusten da: aragi geiena zezenbei eta oreiñak ematen zutela; baita basauntz eta basurdeak ere... Jan, animalia guztietatik jaten zuten; zaldia, ordea, ez zitzaien asko gustatzen.... Lurrak berez sortzen zitun emaitza guztiak jasotzen zituzten; baita erreka eta ibaietan zeuden arraiñ-mota guztiak: izoki, amorrain, platusa, aingera eta abar. Arrapatzaille utsak ziran lenengo millaka urteetan.

AIZKORA LEUNDUAK

AIZKORA

EGOITZAK

Aragia ikulluan, mendira joan gabe

- Zerekin arrapatzen zituzten?
- Sare, butroi, eta arpoiagaz. Ezurrezko arpoiak aspalditik agertzen dira kostalaldeko leizeetan eta aietatik

sortu zuten euskaldunek, gerora, historian zear erabili izan zituzten balearrantzarako burnizko arpoiak... Gure erriko gauza guztiak sustrai luzeak dituzte...

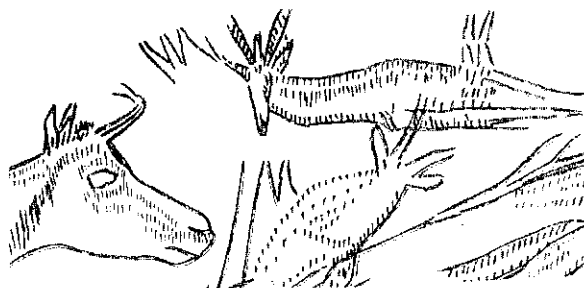
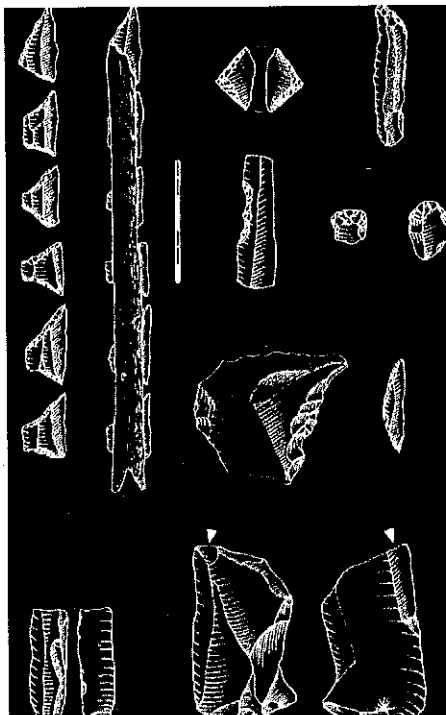
Neolitiko Garaia

- Beti iraun al zuten arrapatzaile mailan?
- Millaka urteen poderioz, animalieztzeari ekin zioten, izugarritzako iraultza sortu-araziaz. Orrela sortu zan Neolitiko edo Arri Berriaren Aroa: alde bate-tik, mendiko animaliak ezi eta abereak sortu, basotik kortara ekarriaz; beste aldetik, lurra ezi eta emaitzak ematera beartu, nekazaritza sortuaz. Bere kasa sortzen ziran fruituak, bere garaietan ematera beartu lurra. Esate baterako, Palestina'n berez sortzen zan garia, norberak naiduenean eta tokian eman erazi lurrari... Orra bi iraultza, ondoren ikaragarriak ekarri zituztenak gizartean... Emendik aurre-ra okelea jateko ez du mendira eizera joan bearrik, ikulluan dauzka aragiak eta lurraren emaitzak eta igaliak, so-loan. Bi iraultza auekin irugarren au ere agertu zan, buztina ezi eta zeramika sortu. Orra Neolitikoaren iru agerpen.
- Zuk esan dezu Neolitiko Arri-Berri-Aroa dala eta ez dezu arririk aitatu be...
- Bai, arrazoi dezu; Neolitiko Aroak

Arritik artu du bere izena, arrizko lanabesei leuntasun berezi bat eman zio-telako. Lanabesak eta langaiak, lena-goko arriakin egiten zituztçn, sukarrriakin geienak; baña lan-gai oieri bukaera ohea ematen ikasi zuten; txu-kunagoak eta leunagoak egiten. Berritasuna ortik datorkio arriari. Era orretara, lau gauza onek dira Neoliti-koaren ezaugarria: Arri berria, zera-mika, animalien eziketa (artzaintza) eta lurrarena (nekazaritza): Arri-Berri, Zeramika, Artzaintza eta Nekazaritza.

- Iraultza aundia izango zan Neoliti-koa.

- Iraultza asko izan ditu gizakiak bere historian zear eta Sua menperatzea ez zan txikiena izan, onura asko ekarri bait zizkion gizakiari. Esagutzen zuten sua; baña, menperatzen ez. Ori ikasi zutenean, orduantze argitu zitzaien zeru-zapaieko ortzia... Ez zan txikia-goia erruberaren, kurpillaren, erabilke-ta ikastea; egun argia zalantzarik gabea eta komunikabideetarako izu-garrizko aurrerapena. Neolitikoan iraultza asko datoz batera eta gureraifio eldu dira.

EIZE - TXAKURRA

ARTZAI - TXAKURRA

EIZEA EZ DA GALDU ERA BAT

Baña artzaia da nagusi

- Eta zer nolako basa-abereak izan ziran lenego ezitakoak?

- Lenengo ta bat, otsoa. Otsotik lortu zuten txakurra, eizerako gizonaren laguna. Gero, larra-beiak, bere kumak ikulluan sartu eta an ezi. Ondoren, zaldia, zamak eramateko eta batetik bestera ibiltzeko laguntza, bizkorra eta indartsua... Ondoren basauntza auntz biurtu eta basurdea, urde; eurokin ikulluak eta kortak bete naiz eta, oraindik ere, eizera joan oreiñ eta basauntzen atzetik, ez bait zaio irrika ori gaur bertan be galdu... Okelea jateko, ordea, ez du basorik baso eta landarik landa ibilli bear; naikoa du artarako, kortan sartzea... Orra zer alde dagoen Paleolitikotik Neolitikora.

- Eta, aldi onetan zertarako da lengo aztikeri zaarra?

- Ezertarako ez da, baña, geure burutik ez degu era bat aaztu. Eizerako ona zan aztikeria; jan-bide berriak eizetik kanpo sortu direnez, aztikeria be baztartuta gelditu da; ez du balio ez artzantza ez nekazaritzarako. Zerk balio du? Eguzkiaren ekiñaldia eta euriaren eraso; orra bi gauza bearrrezkoa belarra eta landarak sortzeko: belarretatik aragia eta landaretatik ogia... Eguzkiarekin illargia; euriarekin errekek eta ibaiak... Eguzkia eta ortzia, ortziakin tximistak... Euria eta laiñoak, lañoekin trumoiak, txingorra eta ur-jolak... Arbolak eta basoak... Orra beste mundu berri bat sortu...

- Beia, urdea, auntza...ardirik ez dezu aitatu.

- Ardiarena beste arazo bat da. Izenak eurak be zer-edo-zer adierazten digu-

te: grekeraz Ardia Arnia esaten da eta Aria, latinez, Aries. Or dituzu bi izen kanpotar. Barandiaran'go Joxe Miel jaunak dionez, ardia kanpotik etorri zan ezita; etorri ere, bere izenarekin etorri zan. Astoari buruz, ala moduz esan bearke: Errioxa'tik sartu zan gurera Kelta garaian... Beste abere guztiak geure mendi'etan ezitakoak dira, nola bei ala zaldi, txerri, auntz eta txakur... Auek ez dira ezita gero kanpotik etorriak, emen bertan ezitakoak baizik.

- Eta, zer okela jaten zuten geure aurrekoek?

- Kobeetan eurak utzitako jan-ondakiñetatik auxen nabari da: ezurrik geienak auntz-ardienak dira, ondoren datoz beienak eta azkenik txerriekienak... Auek dira ikulluko abereenak eta mediko eizarenak, berriz, auek: basauntza eta oreiñarenak... Ardi, auntz eta basauntzak ezur-kopuru aundiago ematen dute, bei eta oreiñak baño; alaz ere, bei eta oreiñen ezurrek aragi geiago dute; ezur gutxiagoetan aragi geiago. Beraz, jaten zuten okelarik geiena, beiena zan; gero dator ardi eta auntzena eta ondoren txerriak... Neurri orrek jarraitzen du gizaldietan zear gaurdaño geure gaur eguneko arategietan. Orretan ez gera asko aldatu.

- Eta, eizetik, zer?

- Nolitikoan oreiña eta basauntza ziran nagusi; basasuntzak ezur geiago eta aragi gutxiago oreiñak baiño. Baso eta zelaietan, oreiña eta mendi malkorretan, basauntza; gaur ere berdintsu jarraitzen du; gutxiago daudela, besterik ez. Eize aundiara joaten dira-

OREÑA

AUZOKOI (Aralar)

**Euskalduna, artzai;
tarteka eiztari.**

nak gure artean, oreñetan eta basaurdetan joan oi dira eta arazo onetan bai, badago aldaketarik... Gutxitu egin dirala aspaldian.

- Nun bizi ziran?

- Tokirik onenak asieratik koba-zuloak ziran: seguruena, neguan bero eta udaran ots, ura bertan zutela... Andik kanpora, aitzen aterpeetan eta babesean, edo bestela zumezko eta egurrezko borda eta txaboletan gure

medietan artzaiak bizi izan diran antzera. Marrazkidun leizeak elizatxoak ziran eta aztia bere apaiza; baña, jendearen egoitzak ere bazeuden kobazuloetan.

Borda eta txabolen arrastoak galdu dira, berez ustelkorrak ziralako bai zume bai egurra... Gerora, histori barruan, etorriko dira orma-etxeak eta teilla-etxeak; aurrekoak teillaren ordeztur-zotalak eta arrizko ormen ordeztur, buztina tartean zuten zumea edo egurra...

Siniskeriak

- Eta Mari, Amboto'ko Sorgina?

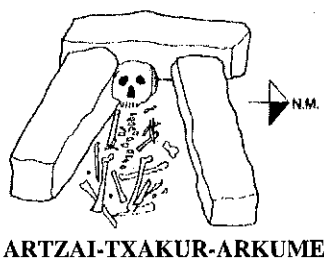
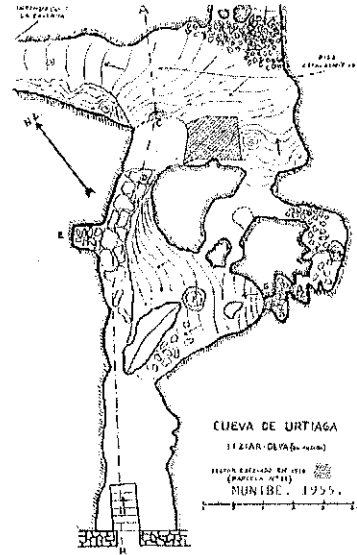
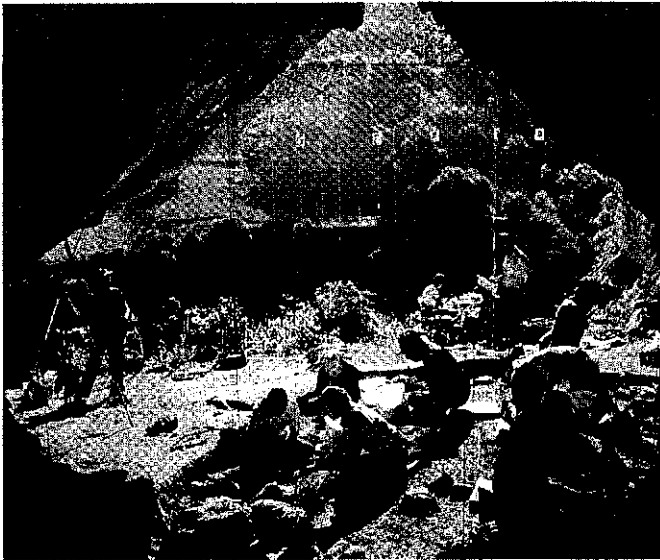
- Mari izan da aztikeri guztien kopurua eta sorgin guztien erregina. Aztien garaikoa eta Amboto'ko Damia. Zazpi kobeetan bizi da eta leize oien atakan, emakume ederra agertzen da; baña, auzten oiñakin. Barrurago ba'da, orduan, animalien itxuran. Koba bate-tik bestera dijoanean, andere, itai, arbola, zalburdi zaratatsu izango da; beti, ordea, suz inguraturik... Lurpeetan du bere benetako egoitza eta erregetza; bere menpean ditu serbitzari Euskalerriko aztia, sorgin eta jainko txiki guztiak... Berak darion aztikeri-usain ori Paleolitiko garaikoa du, euskalduna eiztaria zan garaikoa; usain orren gañekoak, Neolitiko garaikoak dira, eiztaria artzai bihurtu ondorengoak. Badirudi munduko indar guztiak

bere mende dituela: eguzkia eta euria, sua eta tximistak, txingorra eta arriak, giro ederrak eta txarrak... Sariak eta zigorrak berak zabaltzen ditu... Mandamentuak baditu; bi seme ere bai, Atarrabi eta Mikelatz, ona bat eta txarra bestea...

- Eta, marrazkidun koba zaarrak?

- Marrazkidun leizeak aaztuta zeuden, zero baztartuta. Ez zekiten izan ziranik ere; baña, sorginkeriz betetako tokiak gertatu ziran, naiz-eta an barruko aztikerien arrastorik izan ez; bearririk ere ez beiak eta zaldiak arrapatze-ko, ikulluan bait zituzten... Orduko asmoak, ordea, illun ba'da be, euskaldunen buruetan iraun zuten Mari'ren irudiaren inguruan, Neolitiko garaikoak erantsita, naaspilla eder batean.

KOBA - AZTARNAK

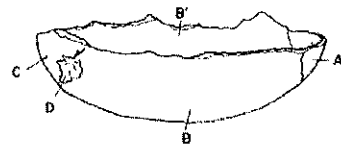
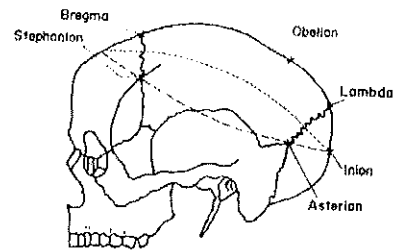
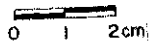

ARTZAI-TXAKUR-ARKUME

KOBA-ONTZI

BASURDE-
AGIN

KASKA EZUR - ONTZI

TXISPILI. "Cráneo-copa" (según M. Ruiz de Gaona, 1945). A, Frontal; B-B', Parietales; C, Occipital; D, Wormiano fontanelario astérico.

III

ILDAKOAK

- Eta, ildakoak zer?

- Paleolitikotik asita, ildakoen gorputzak koba-zuloetan eortziak izan dira. Aurreragotik ere bai.

Leizeak dauden bezela erabiltzen dira lan orretarako, dauden bezelaxe eta ezeren ikuterik egin gabe. Antxiña-antxiñako oitura izan arren, Neolitiko Aroa asi ondoren, batez, ere Eneolitikoan (Tupiki edo Urraida garaian) ugaritu ziran, trikuarriekin norgeiako baten antzera... 1982'an egindako bilketa batetik au da ateratzen deguna: Gipuzkoa'n 57 koba zeuden gorpuak eortzeko erabilliak, Bizkaia'n 51 eta Araba'n 56... Arrezkero arkitu diranak zenbatu gabe, 163 koba-zulo... Euskalerrri osoan, beste pillo eder bat.

- Zelan eortzen zituzten ildakoak?

- Batzuetan eortzen zituzten koba baster batean, ormaren babesean lagata, auts apur bat gañean eta besterik gabe.

Beste era batera auxe izaten zan: aurretik gorpuzki biguñak erre eta ondoren ezurak eortzi. Irugarren era, Europa'ko Ipar-aldetik etorria, gorputza zearo erretzea zan, auts biurtu arte eta errautsak eortzi 'tumulo' edo cromlech baten erdian.

Goi-aldeko Euskalerritik etorri zan oitura au; baña, ez zan sartu ez Bizkaia, ez Araba'ra. Gipuzkoa eta Napurroko ertz batean bakarrik aurkitzen

dira cromlech'ak.

- Baña, koba-zuloetan, nun?

- Atariko argia eltzen dan lekuan; sekulan ez argigabeko txoko illunetan. Al ba'zan, Ekira begira; eguzkiaren sorrerari begira: Eki-aldera oiñak eta Sartaldera burua; orrela Eguzkia sortzen dan unean, begietan emango dio ildakoari... Eguzkia izan aientzako jainko nagusia.

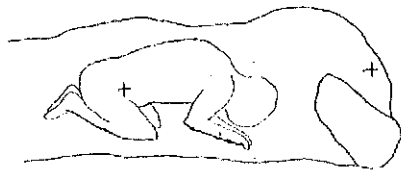
Gorpuaren ondoan, ezkeintzak: lana-besak, aragia, argia, edergailluak, aizkora txikiak... Beste mundurako bear zituzten gauzak.

- Eta, aizkora txikiak, zertarako?

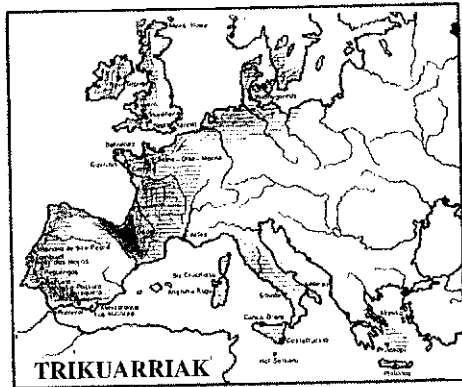
- Tximistan kontrakoa izan da beti aizkora. Aizkorak gordetzen zuen gizakia tximistaren eraso-alditik, txikia izan arren eta ez dira koba-zuloetan faltatzen ildakoen babeserako...

Leize onek kostatik daude geienak, goiko mendietan trikuarriak dauden bezela. Aberatsak (abere dunak) goietan bizi ziran, artaldeak beuren jana zuten lekuetan eta artzaiek antxen eortzen zituzten, ilda gero, euren gorpuak... Aberatsak ez ziranak edo, itxaso-ertzak eskeintzen zien karaiz-zuloetan...

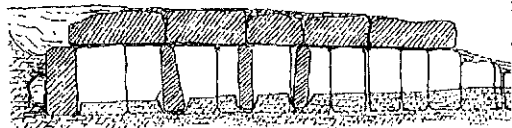
Aberatsak ez izan arren, ez zitzairen beste mundurako laguntzarik faltako; baña, gauzarik politena, Urnieta'ko Mari-zulo leizean gertatu zan: Artzaia

5 urteko mutikoa

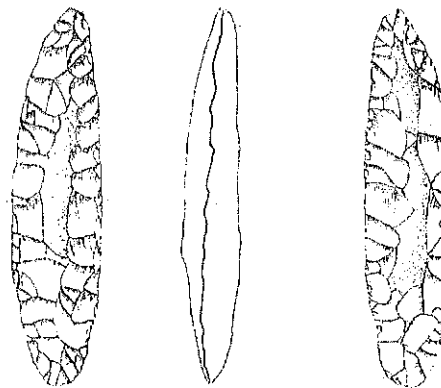
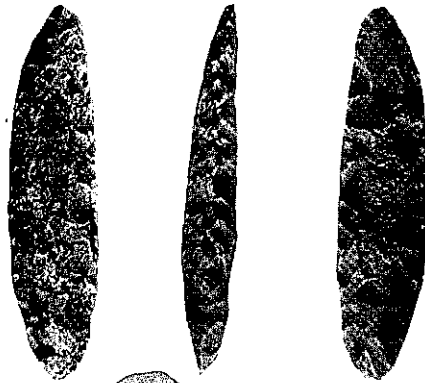

INGLATERRA

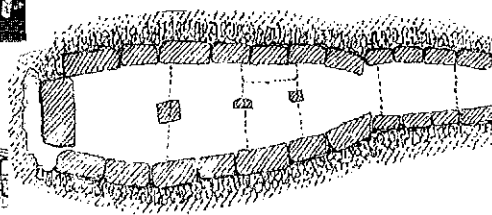

PUÑALA

MARIZULO
KOKA

MALAGA

TRIKUARRIAK INGLATERRA ETA ANDALUZIAN

eortzi zuten txakur zaarra eta iru ille-
beteko arkumatxoa aldamenetan
zuela. Osorik.biak; eta bera.buru alde-

an, iru arri landuz inguratuta, oiñak
eta aurpegia eguzkiaren sorrerari
begira.

Trikuarriak

- Eta zer dira trikuarriak?

- Trikuarri edo Tregoarri, esan degu-
nez, artzaiek ildakoak eortzeko zuten
era berezia bat da.

Erderaz, dolmen; portugaleraz, anta;
galegeraz, mamoa... Bost arri aundi
erabiltzen zituzten txikuarria egiteko:
lau zutik, lau aldamenak beteaz, eta
bosgarrena, txapel bezela; gero, ori
dana, lurrez eta arriz eztali... Zabal-
duena eta xingleena, orixe da; baña,
ez da era bakarra; badira aundiagoak,
arri geiagogoz egiñak, sarrera dunak...

- Nolan sartzen zituzten gorpuak?

- Zeuden bezela eta gorpuzki bigunak
aurretik erreta ere bai; beste mundu-
rako bear zituzten laguntzekin: lana-
besak, aragia, edergaillu, txintxilario,
argia, aizkora txiki eta abar. Lan onek
eginda gero, trikuarria, bere osotasu-
nean, arriz eta lurrez eztali eta gorde.

- Nundik nora zabaltzen dira txikuarri
onek?

- Europa'ren sartaldeko ertz guztian:
Andaluzia'tik asi, Portugal'etik gora,
Galizia'ra, andik onuntz Euskalerrira,
Pirene-mendian aurrera, emen gorako
bidea artu Frantzia'n zear Irlanda eta
Inglaterra'ra bidean... Franko-kantauri
Kultura aztertzean esaten genduena
gertatzen da emen ere:

alegia, Euskalerrira, erdiko ardatzean
dagoela... Andaluzia'tik Ingalterra edo
Eskozia'ko muturrera, bide-erdia gure-
gan dago.

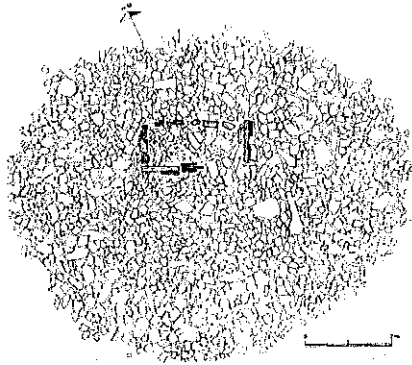
- Euskalerrira nundik etorri ziran tri-
kuarriak?

- Batzuek esaten dute beetik etorri
zirala; beste batzuek, goitik edo alda-
menetik. Aldamena, Pirene-mendia da
eta aldamen ori geure historiararte,
euskalduna izari da beti; beraz, alda-
menetik erantzutea, ez da benetako
erantzuna. Ori, Euskalerritik Euskale-
rrira erantzutea da. Goitik edo beetik.
Trikuarrien Europa'ko mapari begiratu
ezkero, auxe ikusten det: Goiko mutu-
rrean (Ingalterra) eta beekoan (Mala-
ga), an daudela trikuarriak aundienak,
beteenak eta osatuenak; Txikienak
eta xingleenak, gure artean...

- Eta, trikuarriak nun egoten dira?

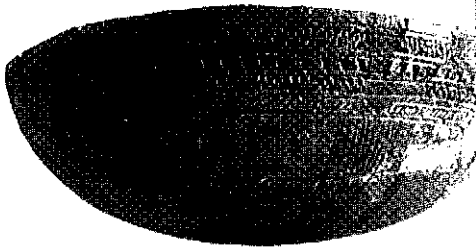
- Bost milla urte baño zaarrago izanda
be, trikuarri onek gaur egun artzaiek
artzantzan diraute duten tokietan ber-
beretan, antxen daude; mendi aietan
billatu izan dituzte. Ia geientxonak
Barandiaran'go Joxe Miel'ek aurkitu
zitun. Bere aurretik eta bere ondoren
topa dituzte bakan batzuek; baña,
benetako pillo galanta berak aurkitu
zitun. An zeuden lurpean eta iñork
ikusi ez.

SAGAZTIETA - 2

SORGIN - ETXE: Trikuarria

EGILAZ - Araba

ERRIOXA: Trikuarrietako ontziak

TRIKUARRIAK EUSKALERRIAN

- Eta, orrek zer esan nai du?

- Eboluzioa artzen ba'degu eredu-tzat, txiki eta ximpleenatik asi bearko genduke; ez iñola ere, aundinetatik, osatuenetatik... Ez beetik, ez goigoitik: ez Malaga'tik, ez Inlaterra'tik... Orrelako trikuarrietara eltzeko eboluzioak denbora bear du...

Eboluzioa izan ba'da, eta izandanaren itxura badu, gure erritik asi bearko genduke eta emendik aldendu ala, orduan joango lirazke aunditzen, edertzen, osotzen... Korapilloa or dago oraindik askatzeke.

- Trikuarri onek nun agertzen dira?

- Orain 5.000 baño zaarragoak izanda ere, artzaiak artzantzan segitzen duten mendietan, an arkitu izan dituzte. Ia geienak, danak ez ba'dira be, Barandiaran'go Joxe Miel'ek billatu zitun. An zeuden lurpean; iñork ikusten ez. Zergaitik ez zituzten ikusten? Arri txikiz eta lurrez estalita zeudelako ingumari guztian.

Don Joxe Miel'ek agintzen zien bere baserritar lagunei nun atxurra sartu eta an agertzen zan trikuarri berri bat... An daude gaur eguneko sarobeak eta aien gañean jaten zuten belarra gaur eguneko ardiek... Aurrekoak ere, millaka urtez.

- Eta, iñork ez zekien trikuarri oien berri?

- Bai, zer-edo-zer bazekiten, ipuiak daudelako trikuarri batzuei buruz: idilarruak zeudela urrez beteak zeudela toki berezi batzuetan... Bai ondo atxurtu ere zenbait tokietan trikuarriak ondatuz... Juan Mari Apellaniz'ek dienez trikuarriak egoten dira pasa-leku-

ko muñoetan: ballera batetik bestera, larre batzuetik bestera, txabol-sail batetik besterako bide ziurretan... Artzaiek dabiltzan tokietan. Geienak 800 metrotik gora eta 1.000 bitarte orretan. Gutxi millatik gora eto zortzireun metrotik beera.

Paraje aietan egin zituzten euren illobiak orain 5.000 urteko artzaiek: Aralar, Aizgorri-Urbia, Ataun-Burunda, Andia-Urbasa, Enzia eta abarretan...Gaztai onenak egiten diran goigoiko belardietan...

- Sepultura be deitzen diete trikuarriai.

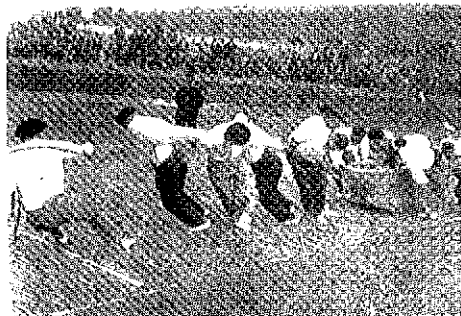
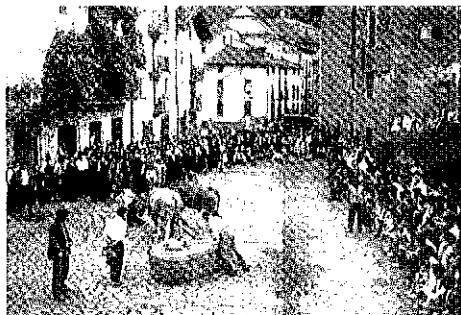
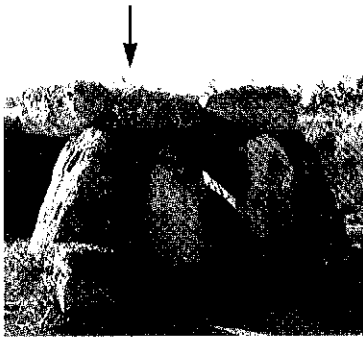
- Geien erabiltzen dan izena trikuarri edo tregoarri da; baña, badira onelako beste izenak ere: Sorgin-etxe, Jentil-etxe, Tartalo-etxe, Jentil-arri... Erderazko auek Araba'n: almora eta marcuro; itz onetik datoztela dirudi, euskerazko Murkoa eta Armorkora... Izen oiek ordea, trikuarriari buruzko ipuiñetatik sortu dira geienak. Araba'ko Errioxa aldean trikuarri asko daude, an ere artzaiak ziran eta badira oraindio, naiz-eta nekazaritzak lur onenak artu, badituzte erriko mendiak eta ara bialtzen dituzte bai auntz eta bai bei... Garai batean, areago.

- Ipuietatik sortu direla izenak esan didazu.

- Bai batzuek. Ipuia asko dago Jentillei buruzkoak trikuarrien inguruan. Jentil-arri esaten diote trikuarri bateri berari buruz ipuia au zegoelako: Kristautasuna sartu zanean jentil guztiak arri aren azpian sartu ziran... Tartalo-etxeta Zegama'n dago eta ipuiak dio an bizi izan zala Tartalo gizaki-jale begibakarra... Jentillei buruzko ipuia asko dago Euskalerrian Ataun'go Jen-

ARRI - JOKOAK

Lenago eta Orain →

**EUSKALDUNEK ARRI AUNDIEKIN
JOLASTEN**

til-baratzatik asita. Orain 60 urte bazan Jentil'eneko etxea ere eta bertakoa zan ainbeste urteen buruan Errenderi'ko Parroko izandako Roberto Agirre jauna; eta jentillek deitzen diete Aia auzokoei... Jentillek eta trikuarriak alkarrekin lotuta ibilli dira...

- Eta, trikuarriak berez estalita egoten al dira beti?

- Berez estalita egoten dira trikuarrien bost arlosak; arri xeez eta lurrez tontortxo bat osatzen dute bere inguru osoan, borobilla eta metro batzuek zabal. Inguru guztiai Tumulus esan oi zaio. Tumulus auetan ez da beti trikuarri bat egoten; batzuetan lau arrizko kaja bat (Cista) estalirik gabe eta bere barruan lurrezko ontzi bat errautsekin, edo errautsak bakarrik. Batzuetan tontortxo (Tumulus) orrek arriak ditu zutik bere inguru guztian koroibaten antzera (Cromlech). Bi koroidunak be badira. Tarteka, arri auen artean, beste aundiago bat tente (Menhir)...

- Eta, eortzeko aizkeneko era berri auek, euskaldunak al dira?

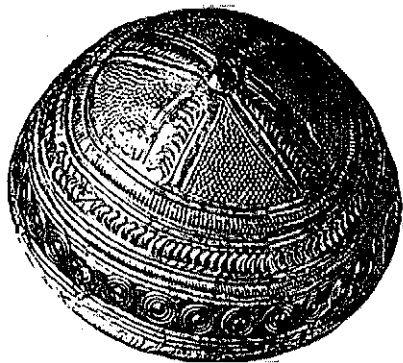
- Oiek Europa'ko Ifar-aldetik etorri ziran Lapurdi, Benabarre eta Zuberoan sarturik: tontortxoak (Tumulus) 176; tontortxo eta arri-koroiak batera, 61; koroiak (cromlech) 170. Auek ez ziran egoaldera sartu Gipuzkoa'eta Naparroa'ko ipar-aldeko ertzetxo batean ezik. Lizaran'go ballaran gelditu eta kosta-aldetik Donostia'ko Igeldo auzoraiño sartu ziran. Biazkai eta Araban ez ziran batere sartu. Zergaitik sartzen zituzten arri-koroi oiek tente? Ildakoen babeserako ala bizienera? Auskalo.

- Norek ekarri zuten Euskalerrri'ra eortzeko era berriak?

- Baziran Europa erdian eta goi-aldean, indoeuropeoen tarteko erri batzuek, brontzea menperatzen ikasitakoak (orrek indarra ematen) eta Eki-alderuntz irten zuten eguzkiaren billa, Europa guztian zear. Guregana ere eldu ziran Pirene mendiko sortaldetik, Orreaga (Roncesvalles) zulutik aurrera Iruna'raino. Andik bi egoetatik abiatu ziran: Ebro ballarara batzuek eta Sakana'tik aurrera besteak Araba'ra... Baña ori dan ori beste arazo bat da urrengo atzalbururako.

BUZY
(Oloron)

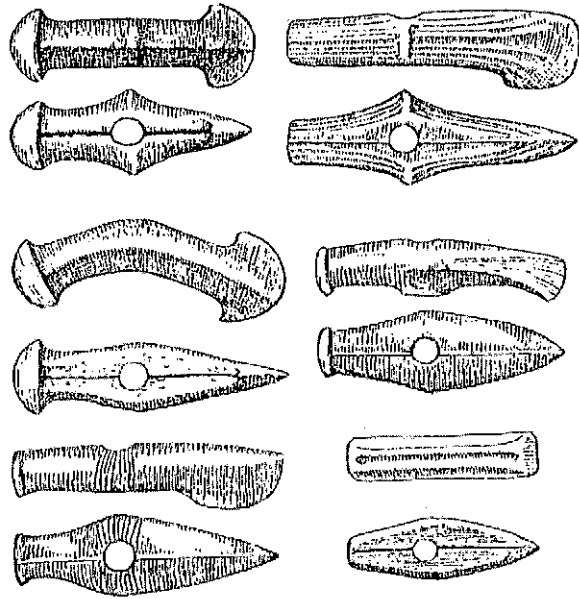
"ASTROKI": URREA

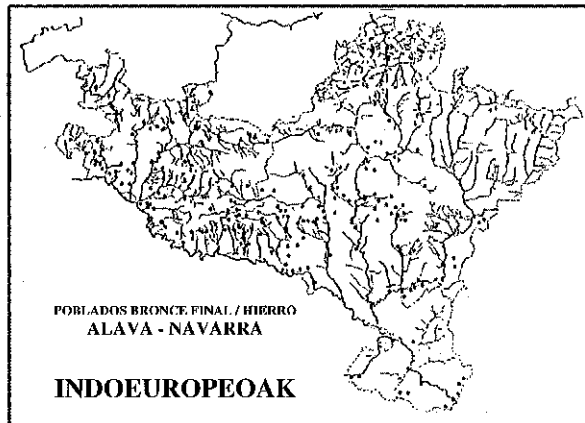
URRAIDA

"ZABALAITZ"
AITZGORRI

"ALEMANIA": URRAIDA

URREA ETA URRAIDA

IV

METAL AROA

Eneolitiko = Calcolítico. Tupiki-aroa.

- Zer da tupiki ori?

- Berez sortzen diran metalak, historian zear, urrea eta zillarra (zidarra) dira. Ondoren agertu ziran urraida eta zirraida: bi oien aideak, familikoak edo itxurakoak. Urraidari gaur tupikia esan oi diote artan dabiltzan jakintsuek; baña, Joxe Miel Barandiaran'ek urraida (cobre) eta zirraida (estaño) idatzi oi zuen. Lanabesak eta armak egiteko, arriaren orde, lenengo erabilli zan metala, urraida zan, kobrea. Ez zuten oraindik luzaroan arririk utzi.

- Eta, brontzea nundik sortzen da?

- Urraida eta zirraida alkarrekin urtu ezkerok, sortzen da brontzea. Gure artean urraida gutxi arkitu da. Getaria'ko kai aurrean topa dituzte urraida edo kobre zatiak, bola erdien tankean, barkuren batetik aspaldian erorita edo. Kobrezko armak, berriz, oso gutxi dira eta euroen berri emango degu aurreraxeago.

- Urraida emen sortu zan?

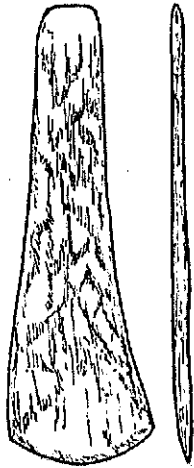
- Euskalerra inguruan asi ziran urraida edo kobrea erabiltzen, bai Ego-aldeetik, bai Ifar-aldeetik. Lenengo agertzen

diran lanak auek dira: lau-kuadroko ezten meeak, aisto ao-zabalak, azkon eta lantza muturrak, aizkorak... Burrurakako obeak ziran arrizkoak baño. Mailluz egiñak daude geienak eta batzuek badute urraida (estaño) ere naastean emen agertu direnen artean. Naparro'ko Ezkurra errian, urraidakoa aizkorak egiteko arri-latzezko moldea topa dute, bi molde batera erabiltzen diran oietakoa. Beraz, bazekiten urraida-kobrea moldeatzen.

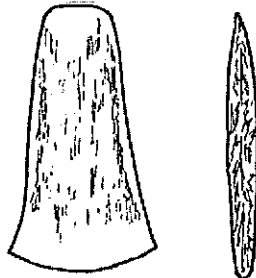
- Eta, ildakoak?

- Aurreragoko kapituluari aitaturatuko koba eta trikuarriak garai onetakoak dituzu. Bi eratako bizi-moduak zeuden orain 2.800 urte Euskalerrian: bata Santimamiñeko koba da eredu eta bestea Elvillar'eko Los Husos leizea; bata Bizkaia'n eta bestea Araba'ko Errioxa'n. Emen nekazaritza geiago dago, an baño. Gaur-egun ere berdin gertatzen da. Beiak, auntsak, urdeak, zaldiak ezita dauzkate; txakurrak zer esanik ez. Baña, eizerik ez dute era bat astu, oreña eta basauntza, batez ere. Jaten duten aragirik geiena beiak ematen die, gero aunts-ardiek eta ondoren urdeak; eizeen artean oreña geiago da auntsa baño. Artzaiak dabilta euren artaldeekin goruntz eta

URRAIDA

Hacha de Iruzubieta

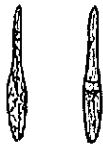
Hacha de Doñana (Treviño)

Punta de flecha del dolmen meridional de Obioneta (Aralar)

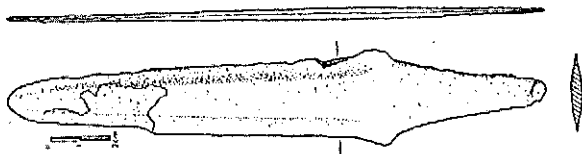
Punta de flecha del dolmen meridional de Obioneta (Aralar)

Punzón del dolmen septentrional de Ueloguena (Aralar)

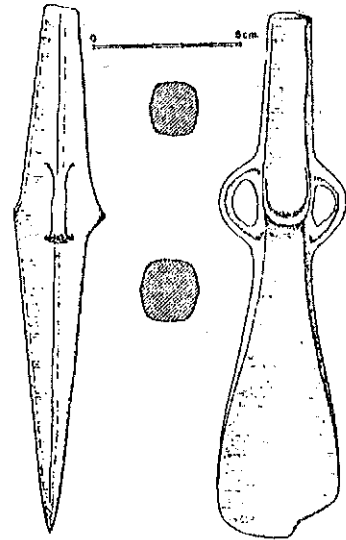

Punta de lanza de Aitzbitarte (Rentería)

"ORKATZATEGI": PUÑALA

BRONTZEA

"LARRAGAIN"

AIZKORA - MOLDEA
"EZKURRA"

BRONTZEA ETA URRAIDA

beeruntz, etenik gabe uda eta negu. Goruntz Akitania'n zear; beruntz Ebroballaran zear; baita Teruel'eraño ere. Joan etorri oietan aberasten da euren kultura.

Urria apurka eta nekez dator gurea. Donostia'ko San Telmo Museoa bazeuden 1956'ean zazpi arma urri-dakoak.

- Zeintzuk?

- 1/ Iruzebieta'ko aizkora (Markina-Bizkaia); 2/ Doñana'ko aizkora (Trebiño-Araba); 3/ Zabalaitze'ko aizkora (Aitzgorri); 4/ Obioneta'ko azkora (Aralar); 5/ Obioneta bertako beste azkora; 6/ Uelagoena'ko punzoia (Aralar) eta 7/ Aitzbitarte'ko lantza-muturra (Renteria). Analisis bat egin ondoren auxen agertzen da: Iruzebieta'ko aizkora (1) eta Obioneta'ko

azkon-muturra (5) kobrea utsak, eta oien antzekoak Iberia'ko Peninsulenerak dira. Obioneta beste azkora (4) eta Aitzbitarte'ko lantza-muturra (7) nikel dute naastean eta Ekialdeko Alpes'en antzekoak dira. Doñana'ko aizkora (2) Frantzia'ko Ego-aldeetik etorria da, andik zabaldu bait zan urria-mota ori. Zabalaitze'ko aizkora (3) eta Uelagoena'ko punzoia, biak dira kobrea uts-utsezkoak, eta orren antzeko urria Yugoeslavia'n eta Hungaria'n dago; andik etorri diran, jakin ez, ordea; bear ba'da, emen bertan ere egon zitekean orrelako kobrea apurka ba'da ere.

Zabalaitze'ko aizkoraren urria badu % 5 zirraiatik (estaño) eta orrek esan nai du, brontzeakin asita zeudela. Orkatzategi'ko koba-zuloan ere topa zuten, ildakoi lagungarri, urria-dazko puñal bat 18 zentimetro luze, 3'3 zabal eta 0'4 lodi.

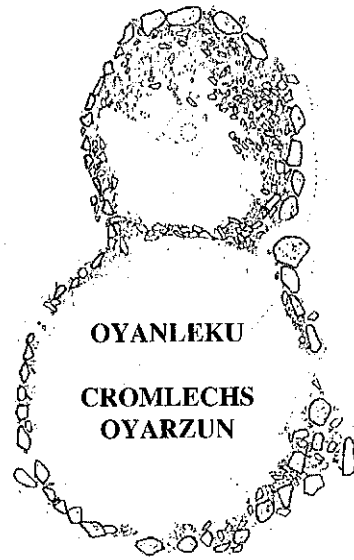
Brontze-Aroa

- Nungoa da brontze-aroa?

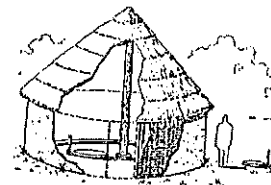
- Zabalaitzeko aizkora bide orretatik asita zegoen: % 95 urria eta 5 zirria da. Baña, benetako brontze-aroa Europa erdian agertzen da, Tumuluerrian. An daude benetako maixuak brontzea lantzeko: bitxikeri eta arma klase guztiak ateratzen dira erri onen brontze-oletatik. Aizkorak ere alakoxeak dituzte: sendoak eta indartsuak; baita ezpatak ere... Aien ondoan urria-dako aizkorak ez ziran ezer eta alaxen jabetu ziran Europa Ego-aldeko erri guztietan.

- Eta, gure artean?

- Baita gure artean ere Araba eta Nafarroa'n. Garai onekin agertzen dira gure artean olagintza (Ezkurra'ko aizkora-moldea, Larrangain'go brontze-ko aizkora...) nekazaritza Santimamiñeko taldean, trikuarrien lorezea eta europatarrekin ar-emanak... Larrangain'eko aizkora neurri auetara makurtzen da: % 72 urria, 57 zirria da, 0'12 nikel, 21 beruna. Beruna izaten dute, batez ere orpo aldetik, Atlantiko-aizkorak. Aurkitu izan dira beste pare bat geiago Euskalerrian.

ALAVA

Castro del Castillo de Henayo.
Alava.

Castro de las Peñas de Oro. Alava.

**GAZTELUAK EUSKALERRIAREN
MENDI GALLURRETAN**

- Bizi-modua?

- Aurreko garaiaren antzeko; batez ere ganadua; eta nekazaritza geixea-go. Baita txerrikia ere. Koba kanpoko bizi-lekuen arrastoak ere agertu dira gure artean Salvatierra-bide'an, baita Aretxabaleta'ko Iruaxpe III'garrenaren azpiko egitura txabola borobil batena da; lau metro ditu batetik bestera erdian. Ildakoak berdin eortzen dira; baña, aldaketa bat asita dago: gorpuak errauts biurtzen dira eortzeko. Eta, aizkenerako era au izango da jaun eta jabe.

Trikuarrien ordez, lau arrizko kajatxo batzuek eta barruan ontzi bat errautsekin, edo ontzi gabe ere bai. Kutxa oiek lurrez estalita daude zabalgunen baten erdian; orixen da 'tumulus'. Gerora, tumulus orreri etzandako arrizkoi bat egiten diote; eta, aizkenean, arri oiek zutik ipiñi. Auxe da cromlech bat. Tumulu oiek 176 daude Ifar-Euskalerrian, tumulu eta cromlech batera, beste 61 eta cromlech bakarrik, besterik gabe, 170... eta noiz-nai agertzen dira berri-berriak.

- Zer dira indoeuropeoak?

- Kultura baten jabeak eta gaur-egungo Europa'ko kulturaren sortzailleak. Orain berri, jakintsuek Indoeuropeoen jatorria Europa'n bertan ipintzen dute... Orgoialdean, orzegoen Tumulu-erria, indoeuropeotarren kastakoa, brontzea lantzen nagusitasuna berak zuena eta arma ederrez ornitua... Giro otsakin aspertuta, ego-alderuntz jo zuten erri osoak, bakoizak zuen guztiakin... Erriak, egoitzak, mendi tontoretan zituzten arri esiz ondo defendituak... Bazuten artzaintza, bazuten

nekazaritza, bazuten olagintza naikoa erri xeeari brontzea zabaltzeko aña... Bitxia egiten iaioak... Europa egoaldeko beste kultura guziak ondatu zituzten; baita izkerak ere... Itunen bidez ala ezpaten indarrez, berentzako egokiak ziran tontorrek aukeratu zituzten egoitzarako.

Eraso-aldi orreri eutsi zion izkera bakarra Euskera izan zan eta gure artean dago oraindik bizirik, aien izkerak ilda gero. Irauten dute bai, izkera aien seme-alabak; baña, eurena il zan.

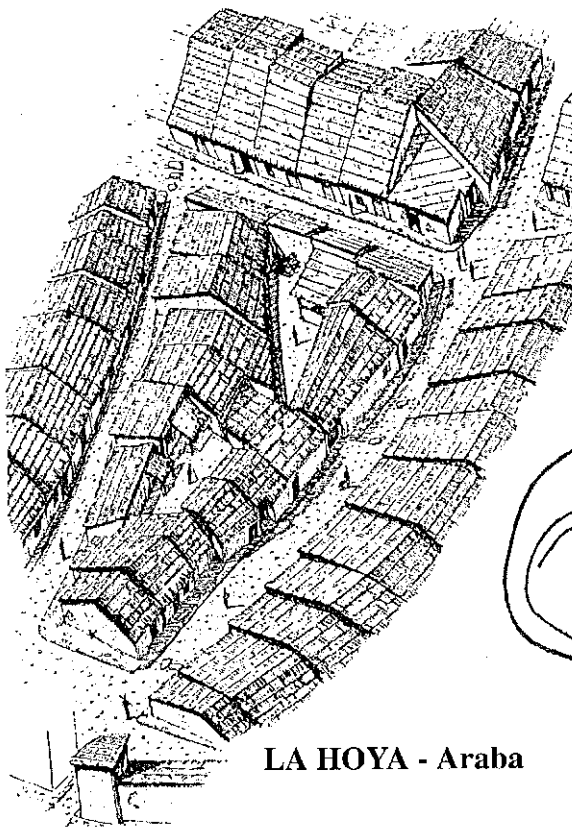
- Eta, nundik sartu ziran?

- Betiko izango dan sarreratik: Orreagatik. Andik Iruña'ra eta Iruña'tik beera batzuek Ebro-ballaraiño eta besteak zearka, Sartaldera, Sakanatik aurrera Araba'ko zabalgunera... Or utzi zizkiguten euren egoitzak izandako tokien izenak, erderaz, Castro, Castrillo, Castillar, Castillete, Castillo... eta euskeraz Gaztelu... Esate baterako or daude euren egoitza famatuak izandako El Castro de las Peñas de Oro (Murgia), El Castro Castillo de Henayo (auek biak Araba'n) eta El Poblado de La Hoya (Laguardia); Naparroa'n, berriz, El Castillar de Mendavia eta El Poblado de Cortes... ale batzuek aitatzeko eta famatuenak.

Erri auen egoitzak eunka topa dituzte Naparroa'n bezela Araba'n ere.

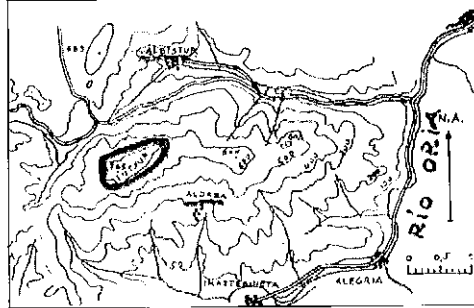
- La Hoya ori entzunda daukat.

- Jesus jaio aurreko milla baño urte geiagoetan bizi izan ziran Poblado orretan Europa'tik etorri ziranak. Tajuzko etxeak eta kaleak... Ganadua eta ale-nekazaritza (garia) bazuten...

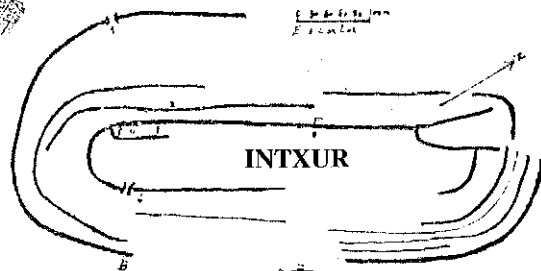

LA HOYA - Araba

CASTRO DE INCHUR

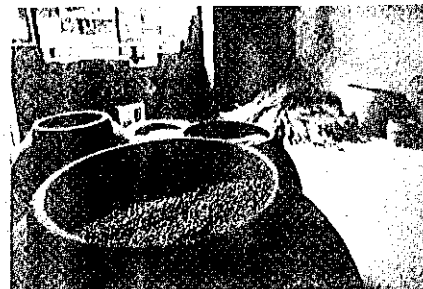
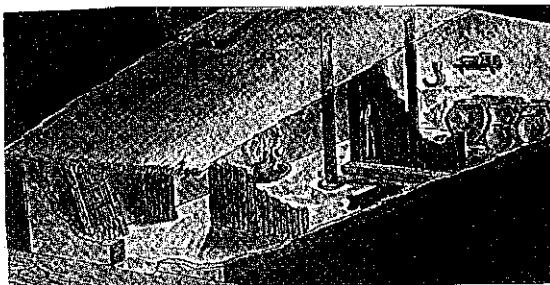
GIPUZKOA

J. M. Barandiaran

ARRI-ESIAK

LA HOYA - "Laguardia" = ETXE - BARRUAK

GAZTELUETAKO EGOITZAK

Lan-bide asko zituzten eta merkataritza ere bai... Poblado auek ere arriesiz inguratuak zeuden eta bazuan La

Hoyak dorre bat sarreran... Egoitzak mendi tontorretan zeudenez, La Hoya onek ere izango zuan Laguardia'ko tontorrean bere gaztelua.

Burni Aroa

- Nun sortu zan?

- Europa'n bertan La Tene'ko erria zabaldu zan eta auek izan ziran benetako olagizonak, burnia lantzen mai-xuak. Era guztiko armak eta lanabesak egiten zituzten; Tumulu erriaren aideak ziran ... Lanerako bear diran tresna guztiak egiten zituzten; baita goldeak ere... Giro-otsak bota zitun beeruntz eta euren aurrekoen antzera eldu ziran gure Euskalerrira. Aiek egin ez zutena egin zuten auek: Gipuzkoa eta Bizkaia'n sartu eta euskal biotzean beuren mendi-tontorreko egoitzak jaso, arri-esi galantez ondo babes-tuak.

- Bai, Intxur eta Marueleza...

- Uste genduan ez zala besterik; baña, urteero ari dira berriak aurkitzen... Or dago Intxur, Tolosa gañean, Aldaba'ko errian, Oria eta Urola'ko ballarak elkartzen diran une artan, puntaren puntan... Ez genduen urte luzaroetan, 1956'tin onera, besterik ezagutzen; baña, Buruntza'ko kastroa or agertu da Andoain'en; eta beste bat Muru-gain mendian Aretxabaleta inguruan eta Deba ibaian beerago, Elgoibarren, beste bat Moru izenakin... Orra dozena erdi bat urteetan, iru egoitza berri. Guztiak goiko gañetan.

- Eta, Bizkaia'n?

- Berdin ari da gertatzen. Marueleza Nabarniz'en dago; bere aldamenean Gastiburu, euren illerria, topa dute. Aurrez-aurre, 6 kilometro zuzenean, Gernika'ko ibaietik beste aldera, an agertu da Luno'ko egoitza eta aurre-rago, Mungia aldera, Berreaga'koa... Muru eta gaztelu izenak badaude oraindik baztarretan eta geiago agertuko dira.

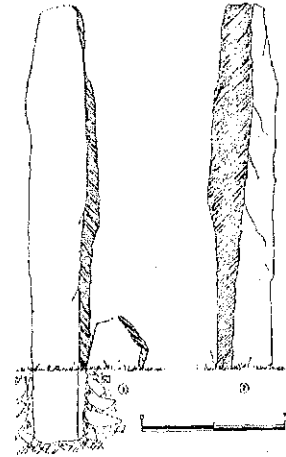
- Eta, or egon al dira?

- Or egon dira gu menperatzen eunka urte luzeetan bai Bizkaia'n eta bai Gipuzkoa'n ere. Olagizonak ziran, burnia lantzen zuten, garia bazuten, ganaduak bazituzten, urre eta brontzean egiten zituzten beuren bitxiak, zeramika-ontzi ederrak egiten zituzten eta aiengandik ikasi genduen olagintzarako bidea... Erromatarrek etortzean galdu ziran guztiak. Era bat. Jakintsuek ez dakite nola eta nun. Bear ba'da, ballaretako errietan urtuko ziran guri odolaren elemento A, Europa'ren goialdeko ezaugarria da, utzirik. Nun edo nundik artu genduan zerki ori... Erromatarrek ballaraz-ballara zetozen euren bide zabaletatik, an goiko gañetara begiratzeke. Euren erriak, erri galantak eta aberatsak, mendien oñetan egin zituzten eta ez gallurretan. Bizia irauli egin zan eta gañetako egoitzak eta beuren arri-esi guztiak, larrak jan zitun.

Mendi "Adarra"

Menhir (Eteneta I)

**Cromlech
"ADARRA"**

Cromlech (Euskalerra) (Altuna)

EORTZEKO ERA BERRIAK

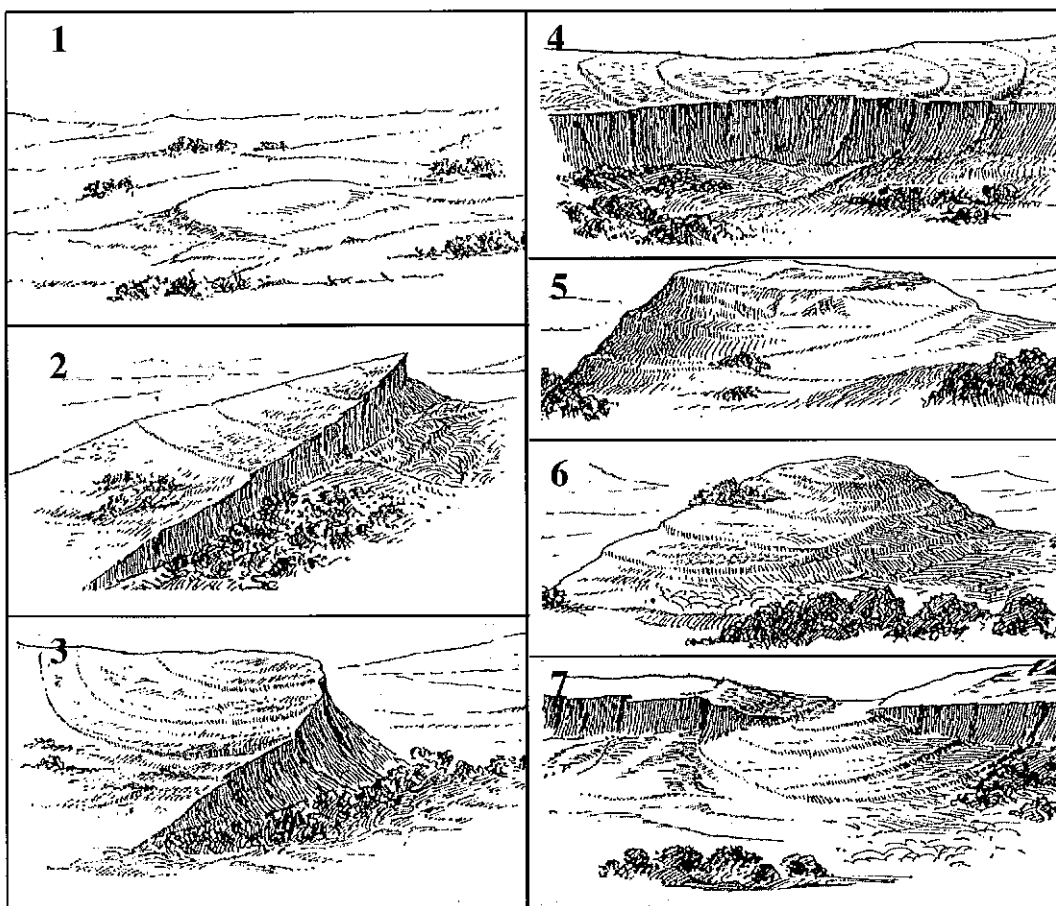
V

SINISKERI BARRIAK

- Eiztari euskaldunak aztikeriak zitun maite. Irudia eta gauzaren artean 'adurra' deritzan indar bat dago. Indar orren bidez, irudiari egiten diozun gaitza, gauzak berak jasoko du. Azkona irudiari biotz-parean sartzen ba'diozu, animala berari sartu diozu.
- Orregaitik al daude leizeko ormeetan ainbat animala ar azkona edo beste armeen arrastoa biotz-aldean dutenak?
- Bai eta aztia da, kiñuz edo itz misteriosoz, adur ori sortarazi leikeen giza-kia... Baña, eizeari utzi ala (euskaldunak ez du eizea erabat laga), aztikeriak ez zion, bizia aurrera ateratzeko, serbitsurik egiten. Artaldeak mendian larraña bear dute eta larra ez da aztikeriz sortzen.
- Belarrak eguzkia eta ura bear ditu.
- Eguzki eta euriari azkikeririk egin ezin eta, ortik ara, siniskeri berriak sortu ziran Euskalerra'n bezela Europa osoan ere bai...Argia bearrezko, ura bearrezko... eta oiek or goian dabilta gizonaren eskutik kanpo. Argiaren nagusi egunez Eguzkia.
- Eta, gauez Illargia.
- Argia, Eguzkia, Illargia, Zeru-sapaia... Orra jainko-txiki sail bat...
- Goiko Ortzitik datoz urak; baita ekaitzak, txingorrek, arriak... Beeko ibaiak eta iturriak... Goietako Gar-mendiak, Basoak, Arbolak...
- Ez dira siniskerietarako gai gutxi!
- Aldi batean goiko Zeru Urdiña zirudien guztien jauna; baña, Eguzkiak badu bere nagusitasuna... Etenik gabekoak dira gure artean Eguzkiari buruzko siniskeriak. Kristauak berak ere, Jainkoaren Begi esango dio. Laiburua da bere irudia; lau edo iru edo bi edo bat... edo milla buru. Guztiak dira Eguzkiaren ikur eta irudi.
- Eta, uda-buruan eta negu-buruan egiten diran suak?
- Uda-buruko suak gaur San Juan Bautistaren izenean egiten dira Europa guztian; baña sorreran, Eguzkiaren omenez egiten ziran. Baita Gaboneta-koak ere. Olentzaro mokorra euskaldun sukalde guztietan bizte zan Gabon egunean eta arbola-mokor arek bedeinkatzen zituen bere gañatik pasatzen ziran animala eta gizakiak. Eguzkia orduantxe egoten da auldua, burua ezin jasorik eta berpizten laguntzeko egiten ziran su oiek.
- Eta, guregana etorri ziran Europa'ko erriak?
- Aiek ere artzai eta nekazari eta gu

TIPOLOGIA EMPLAZAMIENTOS DE POBLADOS

(Armando Llanos. *Kobie*. 1975)

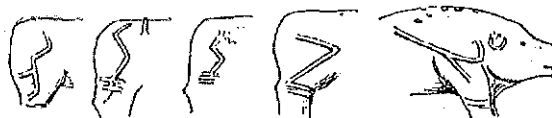

EUROPATARREN GAZTELU-TOKI

MIKELDI
URDE - ZEZEN

Verraco de Lumbrales

Toros y verracos de Avila y Segovia

GAZTELUTAKOAK

GAZTELUAK JASOTZEKO TOKI EGOKIAK

bezela aiek ere animistak. Or zituzten jainko txikien kopuru bizia eta jaun bat, guztien gañetik, Zeru-Urdiñ Ortzia. Euskaldunen siniskeriak osotu eta indartu zituzten. Eurak ekarri ziguten lauburua eguzkiaren irudi eta ikurrin.

- Eta, Mari nun sartzen dezu?

- Bereari eustea izan da beti gure aurrekoen oitura; naiz eta era berriak onartu, zaarrai ere eutsiko zioten: kobeetako aztikeriak galdu ziran eta aastu euskalduna artzai eginda gero, baña euren burutean dirau oraindik, aztikeriz betetako, Mari'ren irudia. Bera ere kobeetan bizi da.eta, atarian dagoenean, emakume ederra izan arren, oiñak ditu auntzenak edo egaztienak. Barruan, lurpeko eremuetan, animalia itxura dute berak eta bere menpeko guztiak...

- Irudi ori gureraño eldu da.

- Aizken aldi ontako millaka urtetan, iñork ez zekien kobeetako barruko izkutuetan, animalien marrazkirik zegoenik (eun urte eskas dira aurkitu zituztela); baña, ango 'lurpeko eremuetan' Mari eta bere animalien erreina bizi zala, bai, ori bazekiten euskaldun kristauek. XII'garren eunkian, Aymaric Picaud zionez, euskaldunek Jainkoari Urzia deitzen omen zioten. Itz zaarra Jainko berriarentzat: Urtzi, Zeru urdiñaren Jauna.

- Baña, urtzi ortzia da.

- Urtzi, ortzi, osti, ost... zeru urdiña da; baña, baita zeru orretako Trumoiak ere. Itz orretatik dator Ost-eguna, Zeru urdiñaren eguna, bizkaitar Egu-

ena Egutik datorren bezela. Eta Egu, Zeru urdiñaren argia da. Biak berdin... Berba onek gureraño eldu dira.

- Eta, tximista?

- Ort eta Ost'etik datozen Oñ eta Oz sartzen dira tximisten izenetan: Oñeztu (tximistaren argi zabala), Oñeztarri (Oñezt'en arria). Tximistarri ere esan oi da. Europeoar siniskeria dakar berarekin itz orrek: Tximista, zerutik botatako arrizko aizkora omen da... Orregaitik, aizkorak badu indar tximistaren kontra. Aizgorri'ko Zabalaitz aizkora, artzai-txabolaren atarian zegoen lurperatuta, tximistaren kontrako.

- Ortik sortuko zan Odei jainko txikia?

- Zeanuri'n eta Orozko'n, Odei, eta Laño, ei da jainkoarik aundiena; bere esku daude ekaitzak. Europatarren artean, berak artu zuan Urtzi'ren lekua, Odei izenagaz. Gure artean, berriz, (Arratia'tik kanpo) Mari'k irauten du ekaitz eta tximista guzaien nagusi.

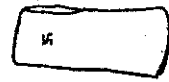
- Eta, nun gelditzen da Eguzkia?

- Eguzkiak badu bere zera eta kardalora bere irudi. Auxe josiko dute kortatean, erramu bedeinkatuakin egindako gurutze batekin batera. San Juan suak, lorak, arbola... guztiak ziran eguzkiaren ooretan, San Juan'ek bere lekua artu ba'du ere. Urak ere San Juan'ekin zer ikusi aundia du... eta sendatzeko birtuteak ere baditu.

- Eguzkia eta ura bearrezkoak dira artzaintza eta nekazaritzako.

- Neguko Gaboneko Olentzaro moko-

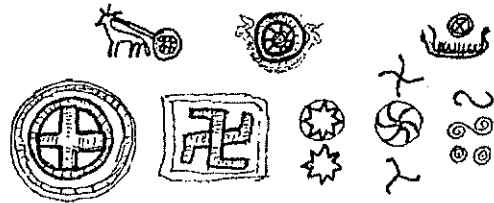
EGUZKIAREN IKURRAK

Hacha con esvástica

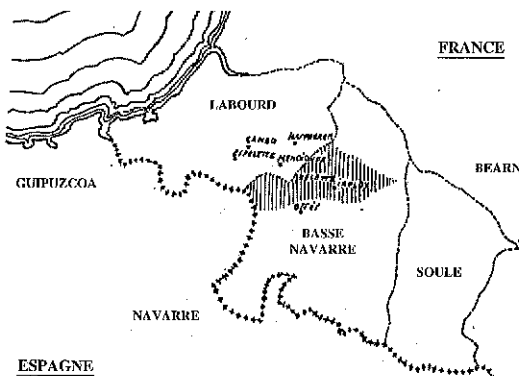
Hacha doble

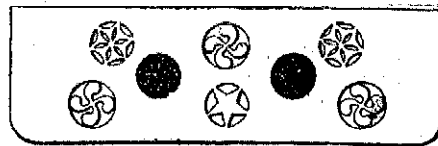
Diversos signos del sol

Tanto hacha como esvástica son símbolos de protección.

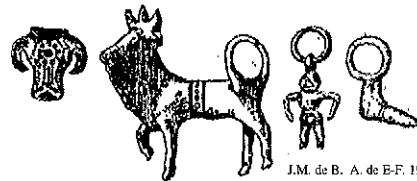
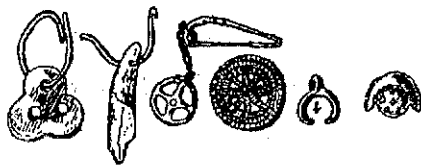
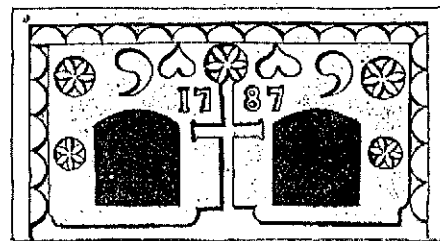
Signos solares en las cocinas de Laburdi y Benabarra.

Philippe Veyrin. A. de E-F. 1931.

"HORZA". SUKALDEA

J.M. de B. A. de E-F. 1931.

SINISKERI BERRIEN, Ikur berriak

rrak eguzkiari laguntzen dio burua jasotzen, beeneko maillan dagoe-nean... Gaur eguneko siniskeriak izan dira, baña antxi-antxiñatik datoz zuzenean, bidean aldaketaren bat izan ba'dute ere. Eguzkia eta sua, biak ibilli dira alkarrekin.

- Sua eta etxeko sutegia ere batera dira.

- Sutegia etxearen ardatza izan da; orregaitik, lurren mugarrietan sutegiko ikatza ipintzen zan oiñarrian, guztien batasuna adierazteko. Baita ildakoena ere: ez da gauzez surik itzaltzen, errautsez estali baizik, ildakoek bear dutelako. Espiritu txarrak auxatzen ditu soroetan San Juan suak eta gauzez ekartzen dan ura, espiritu txarrez datorrenez, sutegiko ikatz batekin ikutu bear da garbitzeko.

- Eta, illargia?

- Eguzkiarekin batera dator illargia eta Europatarren artean, illargia udez betetako ontzia da. Gañera, illezkorra, illero il eta berpizten dalako. Ura, illargia eta ugaltasuna, irurak alkarrekin daude; eta ugaltasunean emakumearen antzera dabil illero. Argia eta illuna, bizia eta eriotza, illargian ikusten dira garbi 28'egunero. Itxaso bera ere, gora ta beera dantzan etenik gabe illargiaren aginduetara. Baita nekazariak ere, beti illargiari begira noiz aldatu eta noiz ebagi.

- Zenbat izen ditu illargiak?

- Illargi, illetargi, argizagi, goikoa... Orra izen barzuek... Bere sustraietan 'argia' dago, eguzkiarenean 'egu' dagoen antzera. Argi eta egu, biak

dira berdiñak: Eguneroko argia, eguzkia; gaueroko argia, illargia. Il-argi bi itzez egiña dago: argi eta illa: il, ildako argia, illa bete, illun: orra iru gauza batera. Argizari izena, badirudi argi-ontzi edo, adierazi nai duela... Illargia emea da eta onela esaten giñun aur-tzaroan: 'Illargi amandrea / zeruan ze berri?'. Jainkoaren aurpegi ere esan oi zaio...

- Oiek danak europeotarrekin batera dauzkaguz?

- Zeru-urdiña, eguzkia, sua, illargia, ura, iturriak, ibaiak euren lamiñekin, mendiak, basoak Basajaun eta Basa-anderekin, arbolak eta arriak, izaki mitologikoen oin arrastoekin... Mundi oso bat jainko txikiz eta sorgiñez betea europatarrekin bat euskaldunen buruetan bizi izan diranak...

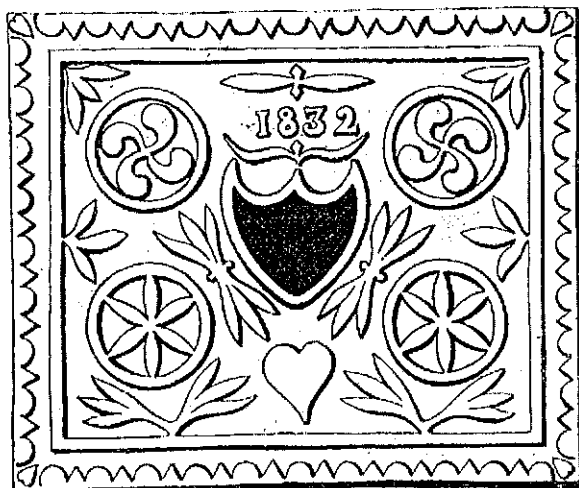
- Oiek danak europatarrekin batera dauzkaguz?

- Europa'tik gurera etorritako erri aiek urte askotan iraun zuten gurekin, lagun edo etsai, eta aizkenerako euren siniskeri guztiak geure buruetara pasa ondoren, zearo galdu ziran betirako, erromatarrek gure lur-aldeetan agertu ziran.

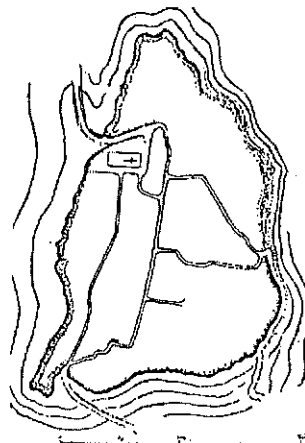
- Eta, nola galdu ziran?

- Iñork gaur oraindik, jakin ez. Errezak defenditzen ziran goiko gallurretan bizitzeko oitura zuten, arri-esiz inguratuturik. Artzai eta nekazariak izanik bazuten garia, bazuten ganadua, bazuten urrea eta brontzea eta azkenik, burnia lantzen ere iaioak izan ziran... Etxe illarak zituzten kale eta guzti... Lanbide asko eta, azkenik, merkataritza be bai.

CAMBO. "IHOLDI" Etxea

GAZTELU

Castro. Castillo de Yecla la Vieja (Salamanca)

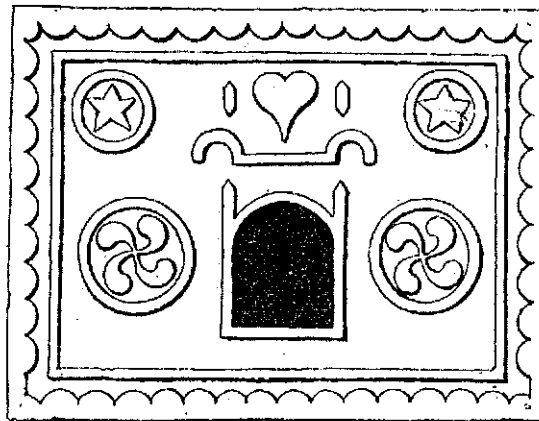
LA HOYA

I
L
D
A
K
O
A
K

S
U
K
A
L
D
E
A
K

UMEAK ETXEAN EORTZIAK

EZPELETA. Cocina de la casa "DOMINGORENA"

GURERAIÑO ELDU DIRAN IKURRAK

- Gure ipuietako 'jentillen' antza ematen dute.

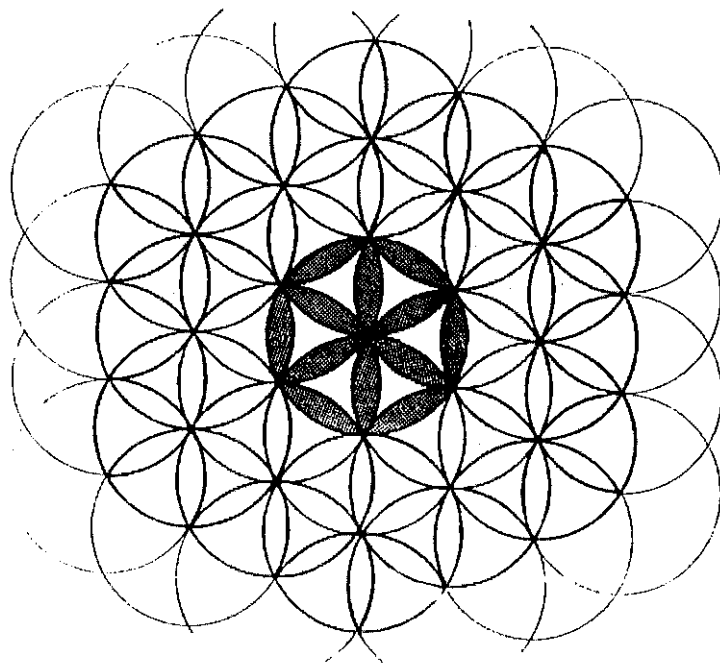
- Aiengandik ikasi genduan, bai Bizkaia eta bai Gipuzkoa'n, burni-lanak (burniaren tenplea San Martin Txiki'ri eskerrak, ipuiak dionez)... Gure ipuietako Jentillek mendi-gañeko gazteluetan bizi ziran, aberatsak ziran urrez, bazuten ogi zuri ederra eta San Martin Txiki'k lapurtutako garia, baita burnia lantzen jakintsuak ere... Beko ballaretako jendea bere mende zeuzkaten... Ataun'en beuren aurka ere jeiki ziran San Adrian'go zulutik aurrera bota arte Arabara'ño...

- Kixmi jaiotzean desagertu omen

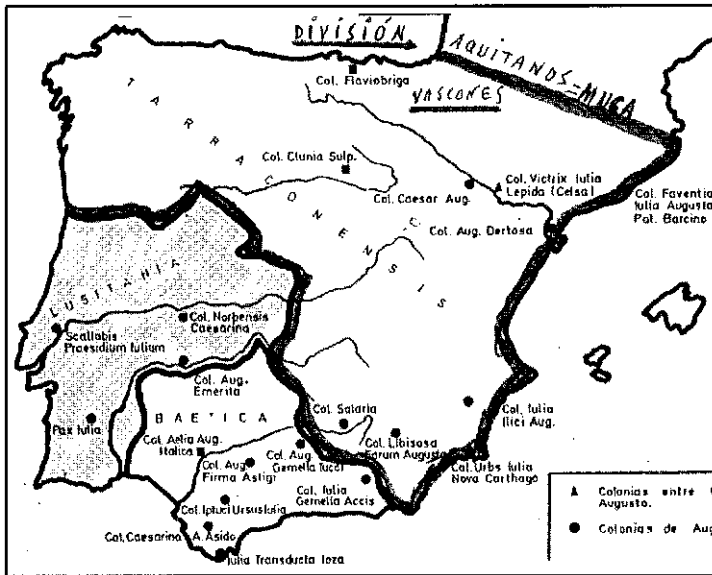
ziran...

- Jesus'eri deitzen omen zioten Kixmi; baña, ortan ez datoz bat ipuiak eta historia. Arkeolojiak dionez, erromatarrek gurera etortzean, orduan galdu ziran mendi-gallurretako atzerritar oiek.

Erromatarrek ballaretako bide zabaletik etorri ziran eta an egin zituzten euren erri indartsuak... Goikoak alperrik zeuden eta larrez bete ziran. Oraintxen ari gera egoitza aien zazpi metro lodiko arri-esiak, baso-azpitan arkitzen... Jentillen antza ematen duten Europa'ko erri auek, eunka urte Kristautasuna Euskal-erri'ra eldu baño lenago galdu ziran...

NOLA SORTZEN DAN

**EUSKALDUNAK
ERDIBITUTA:**

**ERROMATARREN
LANA**

INDOEUROPEOTARRAK ARABAN

LA HOYA: Egoitza barrutik

Menhir de Ata

ZUTITAKO ARRI BAT

"ATA": Aralar

VI

ANIMISMOTIK ERROMANIZAZIORA

Erroma-Bidean

- Noiztik da Erroma ori?

- Euskaldunek tupiki(urraida)-aroan eta oraindik europeotarrak geure medi-gallurretan bizi zirelarik, Tiber izeneko ibaiaren ezker-aldean, erri berri bat ari zan sortzen, 'Septem Montium' (Zazpi Mendi)'en artean. Tiber ibaiaren eskubitik, ordea, eta ipar-alderagoko Arno beste ibaiaren artean, an zeuden kokatuta Etruskoak, Euskoen antz-irudikoak. Amabi uri aundi zituzten Erroma jaio ordurako, eta onen asierako erregeak, berak ere, etruskoak izan ziran, Errepublikak sortu arte, Erroma'n.

- Eta, zer egin zuten etruskoek?

- Amagi uri nagusi zituzten eta amabiak iraunsi zitun Erromak, bata bestearen ondoren, ondorengoentzat euren arrastorik, bat ere utzi gabe. Erria zabaldu ala, Erroma'k bide berriak urratu zitun, sendoak, iraunkorak eta egokiak. Estuenak ere, bi gurdi alkarren ondoan pasatzeko aiñakoak. Nagusiek, beriz, zazpi metroko kalzadazuten, eta bi aldamen, andik zamarriak, zaldiak eta oñezkoak ibilli aal izateko.

- Gure amamaren esanetan, bide guztietatik joaten da Erroma'ra.

- Ori egia zan, bide guztiak Erroma'n zutelako beuren kilometro guztien asiera 'Miliario Zero' deritzan arri borobillean. An dago oraindik 'Foros Imperiales' zan tokiaren erdian. Autopista berri auek sortu diran artean, Italia'ko erripideak erromatarrenak ziran. Munduan zabalduz, bide berriak eraiki zituzten, aal zanik erosoan, Mideterrane itxaso osoaren inguruan. Benetan arrigarria da, nola Uri bakar batek Europa, Asia eta Afrika'ko baztar asko menperatu zituen. Txapela kentzekoa da.

- Eta, nola etorri ziran guregana?

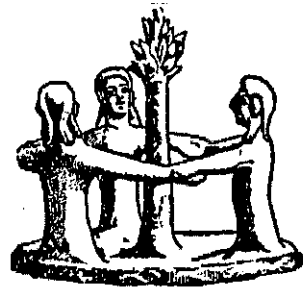
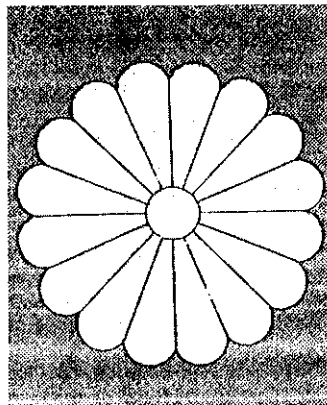
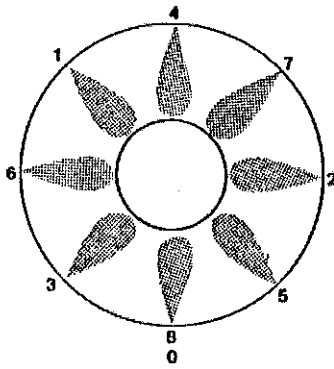
- Etruskoak garaitu ondoren, itxas-ertzean gora, Italia eta Frantzian zear, Hizpania'an sartu ziran Tarragona'ra; baña, or eldu aurretik, Narbona'tik Burdeos'era beso bat zabaldu zuten. Tarragona'tik aurrera, Zaragoza, Kaskante eta Bribieska'raiño... Burdeos'tik beera Orreaga'ra eta andik Iruña'ra. Emendik, berriz, Sakana'tik Araba'ko Lautara eta andik Bribiska'ra bide au ere. Orra bi bide nagusi nundik gurera etorri...

**Fiestas de San Juan en Donostia.
Arbol de San Juan y Danza.**

SUAK ETA DANTZAK

*Danza litúrgica en torno a un árbol sagrado.
(Biblia de Montserrat)*

EGUZKIARI

Círculos radiados como símbolos del sol.

- Bi bide nagusi oien artean gaude...

- Burdeos eta Tarragona'ko bi bide oien artean, euren erdian artu zuten Pirenee-mendiak eta Euskalerra osoa. Bribieska'n alkar joko zuten bi bide auek eta andik Astorga'ra.

Burdeos'tik, itxaso zear ere, egoalde-runtz, Euskalerra zegoen...Onera, meatzen billa datoz: zillarra eta burnia. Zillarra Oiartzun'en eta burnia Flaviobriga'ko Bilbao inguruan.

- Eta, gure mendien gallurretan bizi ziran europeotarrak..?

- Erromatarren bideak ibarretatik datoz eta euren uriak ibarretan egiten dituzte. Onek bere ondorioa ekarri zuan berekin batera eta auxe da: mendi-gallurretako kastro, gaztelu eta arri-esiak bertan beera erori ziran, larren janari eta txorien egoitz; erriak, bideak eta bizia azpitik zijoazen abia-dan, goiko gallurra aldamenara utzita. Arkeolojiak ez digu esaten zer egin zuten ango biztanleak; desagertu egin zirala. Orra guztia. Nora joan ziran? Gure erriakin naastu ziran?

Bear ba'da, bai. Eta, bear ba'da, geure odoletan agertzen dan A zerki ori, eurok utzitakoa izan liteke, Europa ifar-aldeko ezaugarri bait da A zerki ori...

- Aien siniskeriak ere gurekin daude.

- Bai,ala da. Ain maite degun lauburua, euren da San Juan suak bezela. Euskalerra'n ez dago baztarrik San Juan surik egingo ez duenik. Ezta Europa'ko baztarrik ere, orixe egingo ez duenik.

Ituren'go Yoaleak gureak direnik ukatu ezin; alaz ere 1963'garren urtean,

Davos erriko elizaren apaiz batek esaten zidanez, bere erriko aldamen batean, udaberria eltzean, orrelako Yoaleak bazirala.

Eta, oraindik orain, komunika-bideek eman digute Yugooslavia'ko erri batean oien antzeko zerbait, ardi narru eta yoale aundiak gañean zituztela.

- Europatarren siniskeriak auek danak.

- Eurak gure artean urte askotxo igaro zituzten: Naparro eta Araba'n millatik aurrera; Gipuzko eta Bizkaia'n ez ainbeste; baña lareun urte bai.

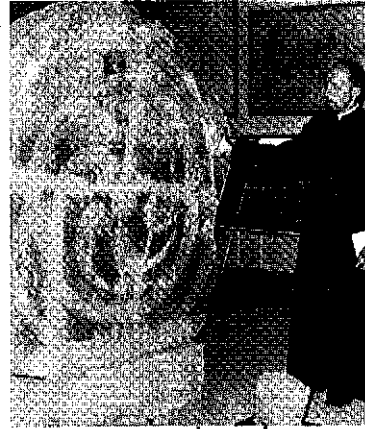
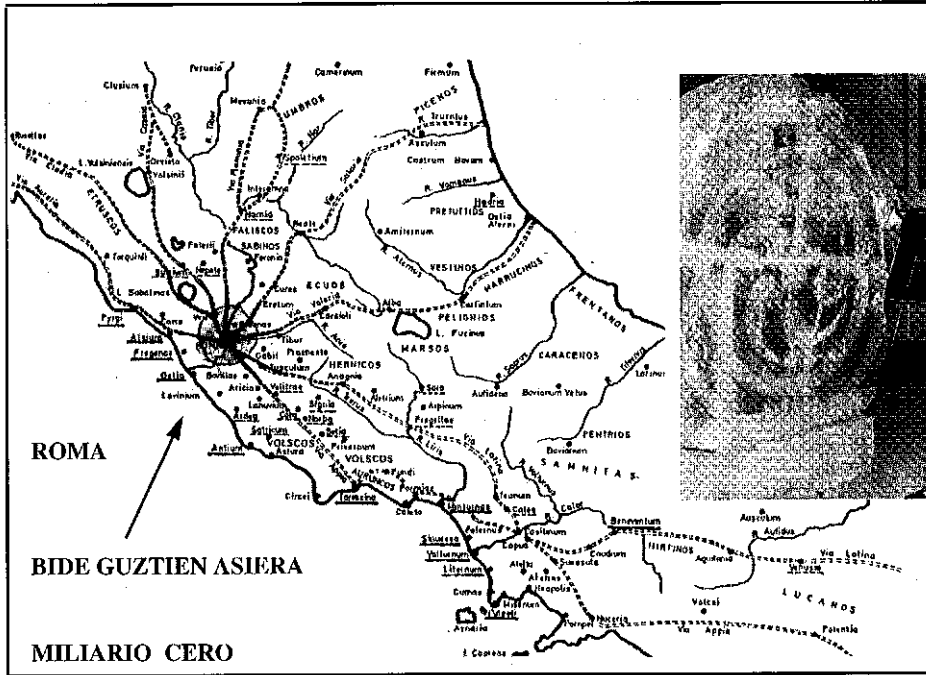
Gure artean urtu ziran, euren buruko siniskeria geuren buruetan lagata gero. Erri-sikologiaren lege batek dienez, siniskeri edo ipuin baten Norkia, denboraren poderioz, aastutzen zaigunean, edo ura baño indar aundiagokin beste bat agertzen danean, orduan lenego Norkiaren ipuiñ eta siniskeriak, bigarren Norkiari eansten zaizkio...

- Basajaunen gauza batzuek Jentillenak izaten dira.

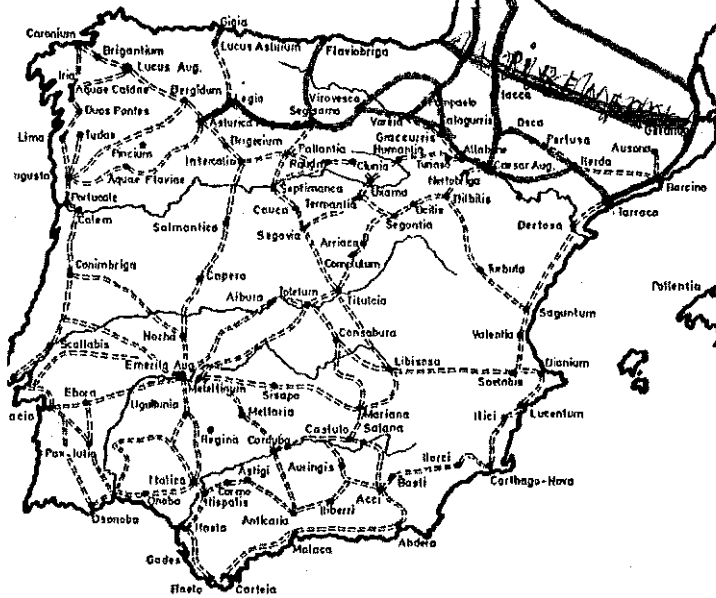
- Eta, gero Sanson'enak eta bada Aralar'en arri aundi bat Roldan'ek botatakoa... Lenego eguzkiari egiten zitzaizkio suak, gerora San Juan'eri... Ori da sikolojiaren legea... Euskaldun errietan Jentillenak diran zenbait gauza, euskera galdutako errietan, moroenak izaten dira...

Dana dala, suak irauten du oraindik. Euskerak eta Kristautasunak ekarri dizkigute, euren tolesteetan, antxiña-antxiñako siniskeri asko.

- Don Joxe Miel Barandiaran Ataun'dik asi zan lanean.

BURDEOS

GERNIKA

Principales vías romanas en Hispania.

- Ataun erri euskalduna eta kristaua zan eta etnoloji-arazoa andik asizuan. Eiztariak gintzala aztikeriak egiten genduzen koba-zoloetan, eize-irudien aurrean, eizea arrapatu aalizateko. Geroago, artzai biurturik, belarrari aztikeririk egin ezin eta gora begira asi giñan... An zeuden belarrak bear zitun eguzki eta ur... Andik asi zan euskalduna Ortzia gurtzen eta onen indar guztiak.

- Izakiaren indarrei anima bat ipiñi

zient?

- Eta jainko txiki biurtu. Euskalduna artzaia zan eta bera menperatzera etorri ziran europeotarrek ere bai: siniskeri berdiñak eta antzeko bearkizunak...

Baña, ondoren etorri ziran erromatarren bide berriek galdu zituzten kastro, kastillar, kastillo eta Jentillen gaztelu guztiak.

Ez zitun kristautasunak galdu, aurretik etorritako erromatarrek baizik.

Burdeos, Garona, Dordoña

- Erromatarrek euren bideetatik etorri al ziran?

- Bai; baña, gurera kosta-ertzetik ere agertu ziran. Burdeos zan euren Uririk nagusia eta andik zeuden Baiona, Bidasoa, Pasaia, Donosti, Getari, Deva, Artibai-Ondarru, Lea-Lekeitio, Gernika-Forua... Nervion-Bilbo-Flavio-briga...

- Burdeos'ek badu Garona izeneko ibaia.

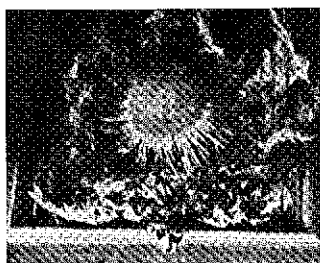
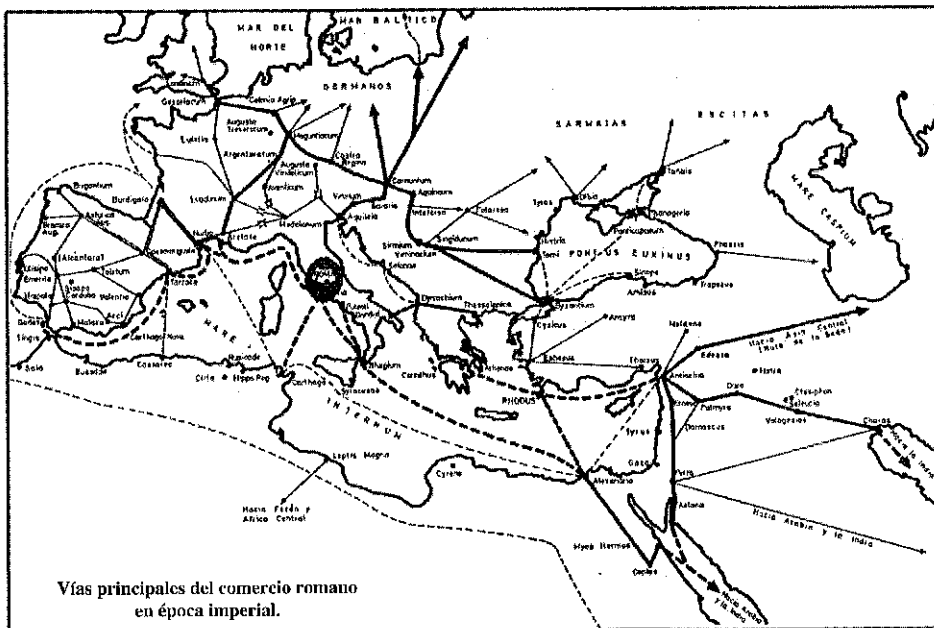
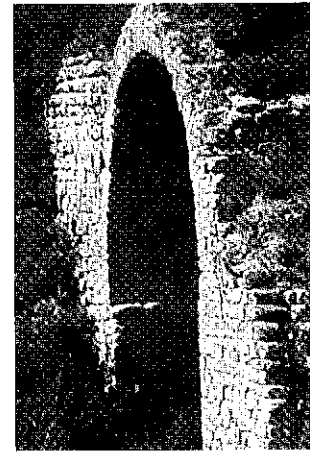
- Eta Garona'ri, itxasoratu aurretik, beste ibai bat datorkio, Dordoña deitua, eta onen inguru guztian daude Paleoliti-garaiko kobarik famatuenak, Cro-Magnon'etik asita.. Dordoña ibaia an goian gelditzen da Burdeos'tik sorkalderuntz; baña, Garona, ez; goitik beera dator Pirenee mendartera. Onen gallur batean sortzen da zazpi iturburutxoetatik eta Burdeos'eraño jeistean, mako aundi bat egiten du. Mako orren barruan egon dira beti Akitania'ko euskaldunak...

- Garona berba bi itzez egiña dago: Gar eta Ona.

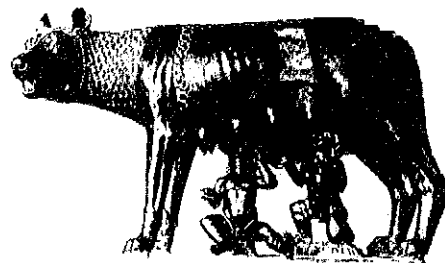
- Biak dira euskaldun utsak: Gar, mendi gallurra da (Gar-mendia, Garate, Garaiko etxea...) eta Ona. Ona da ur asko ematen duen mendia. Garona (Guide de Tourisme. MICHELIN PYRENES. 3 Edition, 91 orrialdean dionez) izena errekatxo batzueri ematen zaio eta guztiak dira Gar-Ona, batez ere Garona de Ruda (Saboredo mendiaren inguruan) eta Garona de Jueu (Maladetta'ren ifar-aldean) sortzen direnei... Badirudi izena ez dala urarena, mendiarena baizik. Eta euskeraz orixe esan nai du Gar-ona'k.

- Garonak mako aundi egiten duela esan dezu.

- Mako orren barruan ibiltzen ziran, ifar-alderuntz, Pirenee mendietako artzaiek... Or zegoen asierako Akitania. Gero Akitania gorago zabaldu zuten eta orduan sortu zan, or bertan, Novempopulania (Bederatzi Erriak).

EGUZKI-LOREA

La Loba Capitolina.
Ella alimentó a los hermanos Rómulo y Remo.

Hiztorian zear beste izen auek artuko zituen Ducado de Guyena eta Gascuña.

- Baña, ez al ziran amabi erri?

- Asieran Bederatzi zirenak, gero Amabi gertatu ziran. Ona izenak:

- 1/ Metropolis Civitas Elusantium (Eauze).
- 2/ Civitas Ausciorum (Auch-Armagnac).
- 3/ Civitas Aquentium (Dax).
- 4/ Civitas Boiatium (Buch eta Born).
- 5/ Civitas Beharnentium (Lescar-Bearne).
- 6/ Civitas Turba Ubi Castrum Bigorre (Tarbes eta Saint Lizier-Bigorre).
- 7/ Civitas Convenarum (Saint Bertrand de Comminges).
- 8/ Civitas Consoronorum (Saint Lizier. Conserans).
- 9/ Civitas Aturiensium (Aire Sur l'Adour).
- 10/ Civitas Vasatica (Bazas- Basadois).
- 11/ Civitas Lectoratium (Lectoure-Armagnac).
- 12/ Civitas Iloronensis (Oloron-Bearne).

Ortxen zeuden Novempopulania'ko Amabi Iriak, bakoitza bere buruaren jabe eta guztiak erromatarren menpeko... Etruskoek ere Amabi Uri aundi ederrak zituzten benetako alkarerik gabe; bakoitza aske eta libre; Erroma'k banan banan zanpatu eta eze-

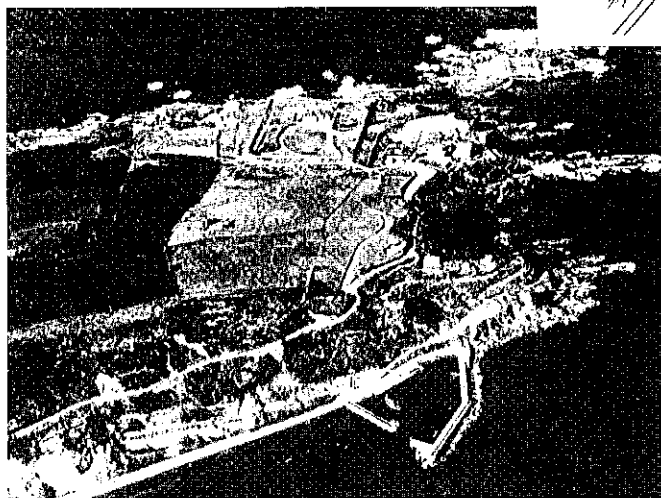
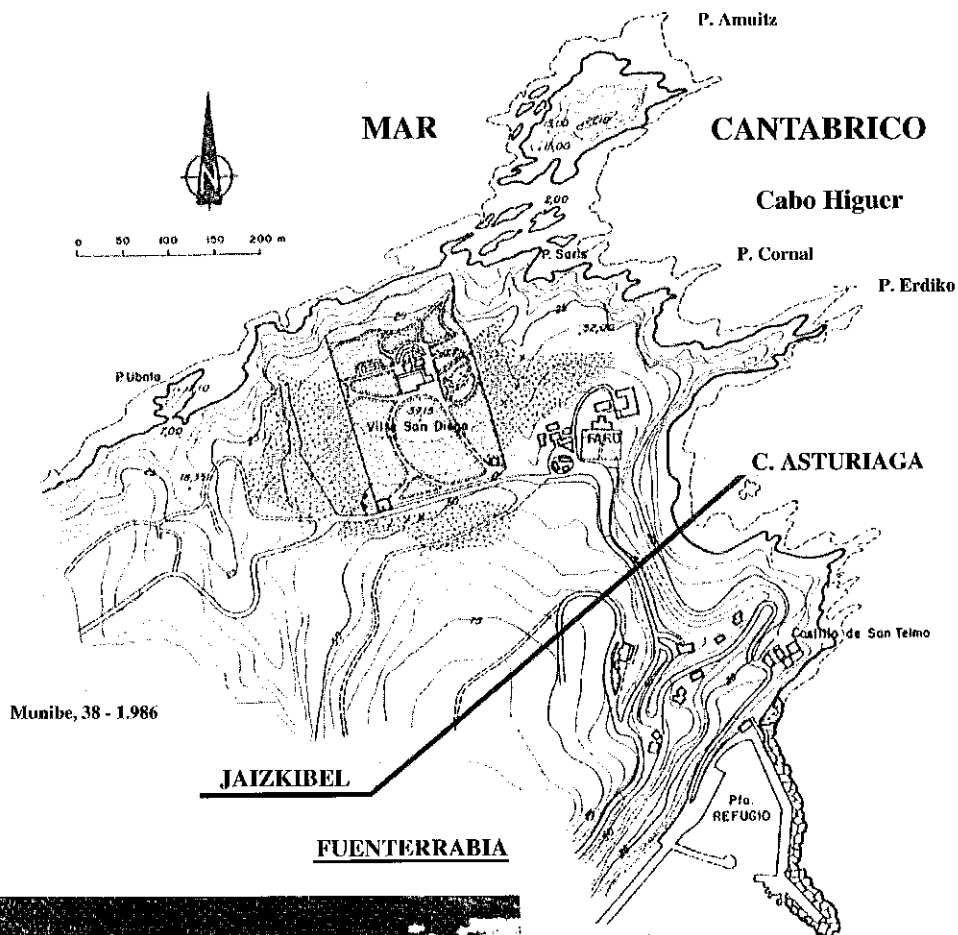
reztu zitun. Euskoak Etruskoen antzirudi omen gera; baña, gu bizi gera eta aiek bi milla urte auetan ilda daude: Ez erri, ez izkuntza, ez ezer. Illerriak bai, gurdi batek beera jo zuen egun artatik; zulo aretan aurkitu zituzten Etruskoen izugarrizko illerriak. Arrezkero dira famatuak; baña aurretik, izan zirenik ere ez.

- Eta, gure arteko indoeuropeoak?

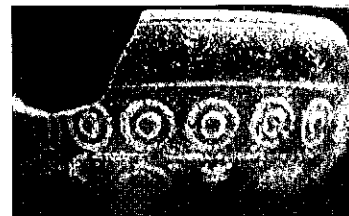
- Erri osoak ekin zioten Europa'ko egoaldera, zituzten gauza guztiakin, sekulan euren sorlekura ez itzultzeko asmoz. Ezpataz (iñungo ederrenak zituzten brontzezkoak eta gerora burnizkoak) edo itunez, eurak aukeratutako mendi-gallurretan eraiki zituzten, euren egoitzarako, kastro edo gazteluak arri-esiz ondo ornituak. Artzai eta nekazari ziran; baita olagizon trebeak ere, bai brontze bai burni arazoetan. Euretatik ikasi genduen burnia lantzen. Galdetu bestela San Martin Txikiri.

- San Martin Txikik Jentillei arrapatu zien burniaren tenplea eta ez Europeotarrei.

- Biak bat dira, geure ipuiñetan naastuta ba'dabilta ere. Tenplearekin batera, baita burni-zerra eta itaia ere ostu omen zien. Aurretik, berriz, garia. Europeotar Jentil aueri azkena Erroma'k ekarri zien, Kristautasuna sortu orduko. Erromatarrekin ez zan erririk etorri, soldaduak bai eta euroekin batera jaurlaritzako jendea eta merkataria. Euskaldunentzako obe.

Cabo de Higuier: "Veneris iugum". Bidasoa.

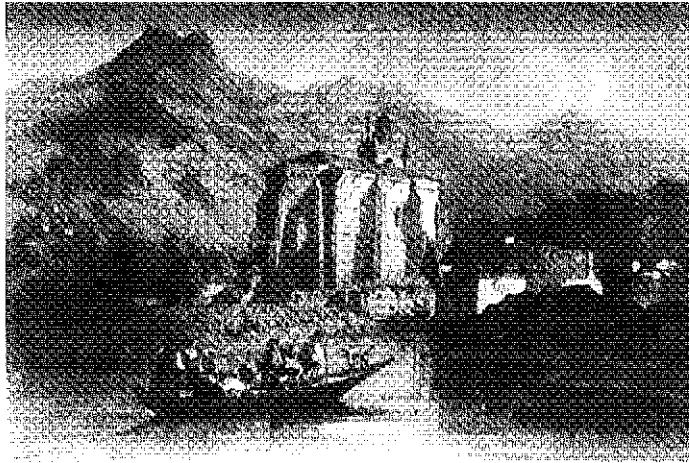
Estudio de los materiales arqueológicos procedentes del fondeadero de Asturiaga, Fuenterrabia.

VII

ITXAS-ERTZEKO KAIK

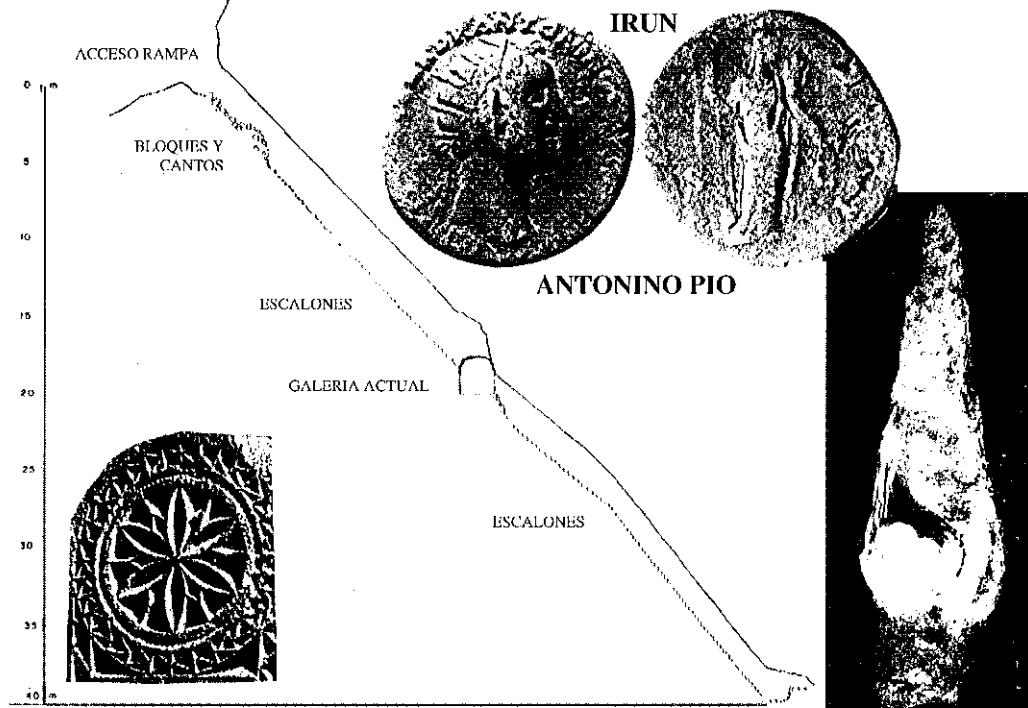
Burdigala

- Zer zan Burdigala?
- Novempopulania'ko Uri nagusia (Metropolis) Eauze izan arren, benetakoa Metr6polis, bai ipar-alderuntz Loira ibaiarte eta bai ego-alderuntz Pirene-mendararte, Burdigala zan. Eta nagusitasun ori bi alde auetatik artzen du: Narbona'tik datorkion bide zabaletik bat, eta itxas-ertzak, Garona ibaitik aurrera, ematen diona, bigarrena.
- Orduan, antxiñako Burdigala, oraingo Burdeos degu.
- Burdeos'etik beera or dago, Adur ibaiean, Baiona, garai artako Lapurdum, Erroma'ko gudarostearen egoitza. Onek artzen zuan Burdeos'en sortutako mogimentuaren lenengo olatua. Onen inguruan zeuden Miarritze eta Getari (emen topa dituzte erromatarren salazoi eta eskabetxe lantegiak); Loitzun eta Endaia, Asturiaga ere bai Bidasoa ibaiaren irteeran; andik Pasai eta Donosti; berriro Getari; Deva (Tritium Tuboricum), Artibai-Ondarru, Lea-Lekeitio, Oka-Gernika-Forua... eta azkenik Nervion - Bilbao - Flaviobriga. Andik aurrera Kastro-Urdiales eta abar.
- Erri guzti oietan daude erromatarren aztarnak?
- Bai; Deba'n ez. Baña, Pomponio Mela idazleak onela dio (bere De Situ Orbis Lib. III Cap. I): "Deva TritiumTuboricum attingit" = "Deva ibaiak Tritium Tuboricum ikutzen du"... Idazle guziek esaten dute Tritium ori Astigarribia'n zegoela; zergaitik an dagoen ez du iñork agertzen. An ez dago meatzik (ez zillarik ez burnirik); an ez dago ura besterik. Ura ugari. Deva ibaiak ur ura ikutzen du, iturburu izugarria bertara datorkiolako eta iturburu ori da Deva ibaia aitatzearren arrazoia eta zergatia. Ez dago besterik.
- Eta, zer da Tritium (Trizium irakurtzen da) Tuboricum ori?
- Trizi, Itzir eta um ori, a = Itziar; Tuboricum = Iturburu da; biak alkartuta, Itziar Iturburu. Iturburu ori Itziar'en dago, Astigarribia-aurrean. Ura bearrezkoa zuten erromatarrek bai gudarientzako eta bai barkuentzako. Barkuak bertaraiño sartzan ziran eta iturburu ibaira bertara dator. Ura ugari barkutik bertatik artzeko eran. Orreagatik pasatzen zan 34'garren Iruña'rako Bideak bazun 'geldiune' bat, Iturissa edo Turissa, oraindik orain Iturrizar izenekin ezagutzen zan erromatarren iturria. Deva ibaiako Iturburuak ere merezi zuen orrelako aipamen bat.

"El Juncal" - Irun.

Galería

SECCION LONGITUDINAL RAMPA "ARDITURRI"

"Munibe" 38. 1986.

Martillo =
(minero).

Asturiaga

- Zer da Asturiaga?

- Ondarrabi'ko Iger muturrean dagoen berezko kaia da Asturiaga. An dago ondorotuta erromatarren barku bat burni-meatzez beteta eta andik atera dituzte zenbait zeramika-ontzi, urpeko igarizaleak, Kristo ondorengo I eunki-koak. Oietako batek aurkitu zuen urazpian amazapi metrora, 1961'garren urtean... An bertan, legorrean, barkuetan josteko Minerva, Marte, Elios-Eguzki eta Isis-Illargiren brontzezko ezaugarriak, aurkitu dituzte. Asturiaga'k gaur eguneko 'puerto refugio' baten itxura du.

- Eta Irun'go El Juncal zer da?

- Bidasoa'n (Oearso-bidea'n) aurrera joanda zegoen kaia da El Juncal; Irun'go eliza dagoen tokia; eliza onen aurreko aldea osorik dago orduko materialez beteta. Ingumari guzti ura oso ezaguna zan Kristo jaio aurretik, eta izen auek zituen: Oiaso(n), Oiarso(n) eta Oearso. Ortxe dago Oiartzun. Egunero ari dira erromatarren garaiko erreus berriak sortzen. Oearso izenak gauza auek biltzen ditu: Asturiaga, Irun, Santa Elena eta Arditurri.

- Zer zan Santa Elena edo Xantalen?

- Gaur eguneko ermitatxo batean, orduko illerria. 1972'an I. Barandiaran'ek egindako aztarnetatik, au atera zuen: ermitak izan ditun aldaketak. Lenengo izan da Erromatarren errautsezko ilerri bat; ondoren illerri orren inguruan jaso zuten lau aldetako egi-

tura bat; elizatxo baten antzera ere erabilli zuten toki ura; azkenik, gaur eguneko ermitatxo. Illerrian aurkitutako errautsen ontziak, 106dira (eundasei), bat ezik; au, kristalezkoa da.

- Noizkoak dira ontzi oiek?

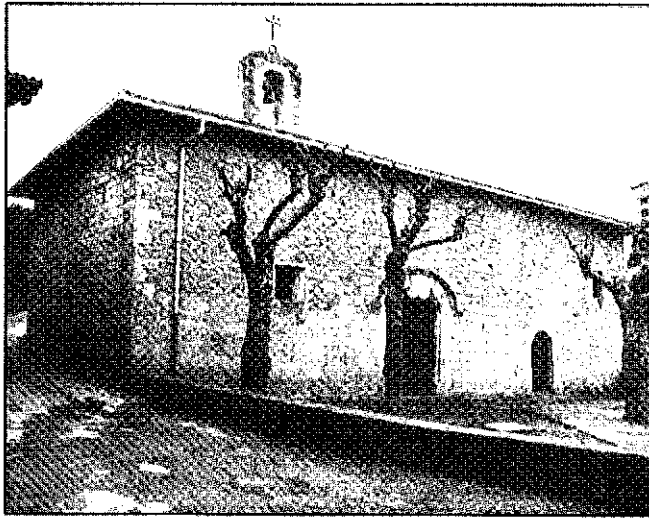
- Kristo jaio ondorengo 75'garren urte-tik 125'ra bitartekoak. Urte oietatik aurrera, gorpuak lurperatzekoa zan oitura berria. "Carta Arqueológica de Guipuzcoa (J.Altuna) 1982"k, ermitaren zatiak erakutsi ondoren, gauz auek aurkitzen ditu bere barruan: zeramikak, metal-zatiak, urrezko belarritakoa, erromatarren eta erdi-aroko diruak, ezurrezko orratsak, kristalezko ontzi eta zatiak, gizakien errautsak. I-IV'garren gizaldikoak; baita Erdi-arokoak ere.

- Eta, Andrearriaga'ko arlosa?

- Irun'dik Oiartzun'erako mendiaren gallurrean antxen dago arlosa ori Andrearriaga ermitaren ondoan: Zaldun bat eta gizaki bat bere aurrean. Esaera bat du, ona: VABELTESO / NIS. Fita jakintsuak aldaketa au egiten dio: AEBELTESON. Orrela badu onek Akitania'ko AHERBELSTE aren antza. Aker Beltza dabil tartean... Dana dala, antxen dago erromatarren garaiko illen arlosa ori. Andik beera, Oiartzun'era joko degu.

- Eta, Oiartzun'en daukagu Arditurri.

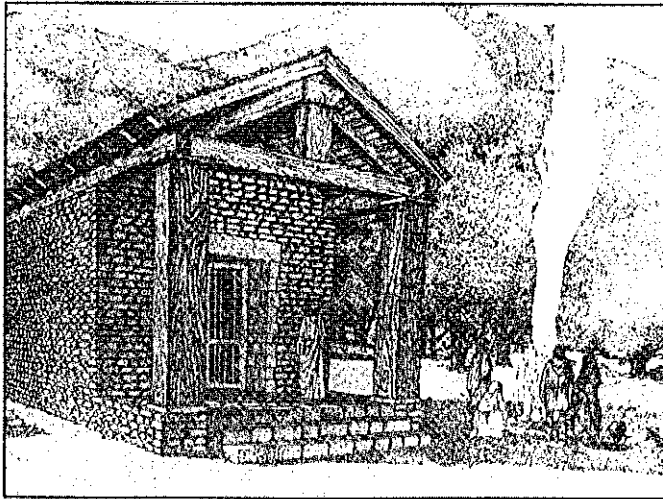
- Arditurri, erromatarren meatz-zulo. An egon ziran berreun urtez lareun gizaseme lanean, zillarra ateratzen.

La ermita de Santa Elena se ha convertido en el primer museo de Irún (Foto Pemán)

Urna cineraria.

Reconstrucción hipotética del templo y necrópolis Santa Elena en Irún: romanos.

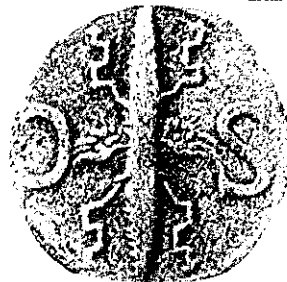

Vaso de vidrio =
urna cineraria

IRUN

Augusto

Joandan eunkian topa zituzten garai artako 46 zearzulo edo galeri eta 82 putzu. Danen artean 18 kilometro beteko zituzten luzeroan... Barru aietan aurkitu dituzte zenbait gauza: erromatarren diruak, meatzetako mailluak, lurrezko krisalluak eta abar... Oraindik orain Compañía Asturiana de Minas ari izan da or lanean, meatzak ateratzen; baña, zillarra (galena argentifera) erromatarrek agortu zuten.

- Orduan, Irun'go Xantalen, Bidasoa'ko Asturiaga, eta Oearso'ren izatearen arrazoia, Arditurriko meatzetan egongo zan...

- Baita, Bidasoa'ra Val de Erro'tik zetorren bidearena ere. Tarragona'tik Oiartzun'era bidea egin zuten erromatarrek. Zillar ori eramateko ez ba'zan, zertarako zan? Oiartzun'dik Tarrago-

na'ra zuzenean eta andik itxasontzietan Erroma'ra. Orra biderik zuzenena. Beste bideak ziran luzeago eta arrisku geiegokoak. Zillar oien inguruan mundo oso bat zebillen erlauntzaren itxuran: Lareun langille, zillar oiek zaintzeko ainbat gudari, garriorako bear zituzten gurdi eta zamari... Zer, ez? Egoitzak ugari Bidasoa inguru guztian...

- Eta, beste meatz-zulorik ez al dago Gipuzkoa'n?

- 1986'garren urteko "Aranzadiana n.106" garrenean Mertxe Urteaga ari zaigu esaten aizkeneko sei urte aurretan zenbat erromatarren aztarna aurkitu dituzten: Zubeltzu, Elatzeta, Altamira, Olaberri, eta Belbia Irun'en; Etxola-errekako ballara Ernani'n; Udala'ko meatz-aldea; Zerain eta Ataun... Ez ziran lo egon.

Oka - (Gernika) - Forua

- Eta, Bizkaia'n zer?

- Erromatarren agerpenik sendoenak Oearso, Forua eta Flaviobriga dira. Iruetan daude meatzak agerpen oien arrazoi-biderik onena. Irurak dituzte portu bana eta legorrerako bideak. Forua aldean ez dira bide oiek ain garbi ikusten; asmatu egin bear; baña, bada bertan burni-errautsik ugari. Forua'ko ibaitik ezker-eskubi, or daude Marueleza gaztelua (Gaztiburu bere illerriarekin batera) eta Luno'ko kastroa ezkerrean, indoeuropatarren egoitzak. Auek errementari onak ziran eta izan zitekeen burni-lan auen aurreratzalleak ere.

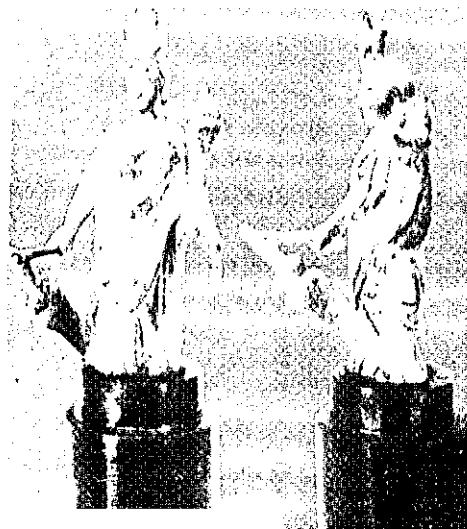
- Bazuten erromatarrek beuren portua ere.

- Bai Foruan eta bai Mundaka'n; baita jainkoen aldarak eta ildakoen arlosak eta I-III gizaldiko beste aztarna geiago: 320 zeramika 'terra sigillata' zati eta bidrio-zatirik ez da falta... Lenengo eunkitik bigarrenera sustraitu ziran Forua'n eta orretan Arditurri eta Forua bat datoz. Badu, erromatarren 'foro'-en antzeko aterpe aundi bat; etxeak, lau edo bost gelek in bakoitza, guztiak jende berdiñeko egoitzak, beuren kale eta guzti. Forua izena berbera ere 'Forum' izenarekin alkartzen dute jakintsuek.

Excavaciones en Forua.
 Rev. "EUSKADI". II. 1984.

Epígrafe de Andrearriaga (Oyarzun).
 Con posible inscripción VAL. BELTESONIS.

Diosa Fortuna procedente de Peña Forua
 (Vizc.)

FORUA. "Arkeoikuska". 88.

- Oka ibaiean dago Mundaka.

-Baita Bermeo. Emen egon liteke Plinio'k esaten duen 'Vesperies' tokia. Aurrerago daude Plentzia eta Sopelana, Neron eta Adriano'ren (I eta II eunkia) diruekin...

Eta Nervionibaia. Bilbao zaarrean, Ribera kalean, aztarrikan egin barik aurkitu dira Trajano eta Marco Aurelio'ren diruak (I eta II eunkikoak auek ere), Arditurri eta bere inguruko garaia. Bizia dabillega itsas-ertze osoan...

Flaviobriga

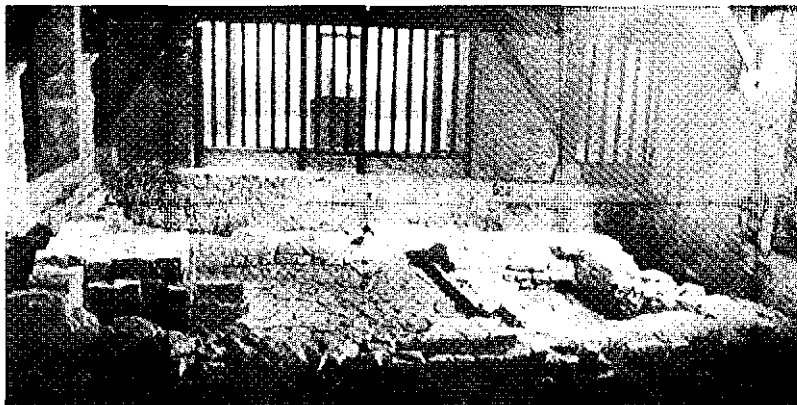
- Izena zelta da eta 'briga', zubi...

- Flavio, berriz, Erroma'ko enperadore bat. Bilbao'tik Trapaga'ko Ugarte auzora bazan portu bat Galindo errekan. Eta Triano'ko (Triano, Traiano da) meatzak jasotzen zituan... Aurrerago Somorrostro; onek bere mollak, Musikiz'en... Inguru artan dago 'El Cerrado de Ranés', il-erri zabala, erromatarrek erabillia eta gero Erdi-aroan ere bai. Flaviobriga Bilbao bera dala esan digute beti; orain, ordea, izen ori Castro Urdiales'eri dagokiola... Dana dala, or Bilbao eta Castro bitarte orretan egon dira beti izugarritzko bumi-meatzak...

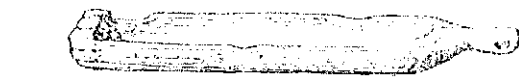
- Eta, 'briga' zubia ba'da, nun du Castro'k zubi ori?

- Emendik Burdeos'era artu-emanak bazirala, an onodoratutako barkuak agertzen digu; beronen barruan aurkitu dituzte 'sigillata hispanica Gragedrof 46' itxurako zeramikak... Asturia-ga, Bidasoako portuan, aurkitu degu beste onodoratutako bat burni-meatzez beteta... Flaviobriga erromatarren 'colonia' maillan Vespasiano (64-79 K.ondoren) egunetan sortua dirudi... Ezaugarri auek, denbora berdiñak erakusten dizkigute: Jesus jaio aurreko eta ondorengo Oiartzun'go Arditurri zillar-meatzen garaiak.

Bitartean, artzaiek beuren artaldeekin, mendietan zebiltzan, ballaretako erromatarren jokoari begiratzeke; negua eltzean, jeisten ziran beerago, an gertatzen ari zanari kasu geiegi egin gabe.

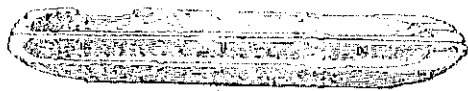
Santa Elena
(Irun)

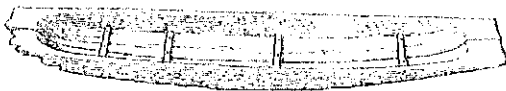
1.

2.

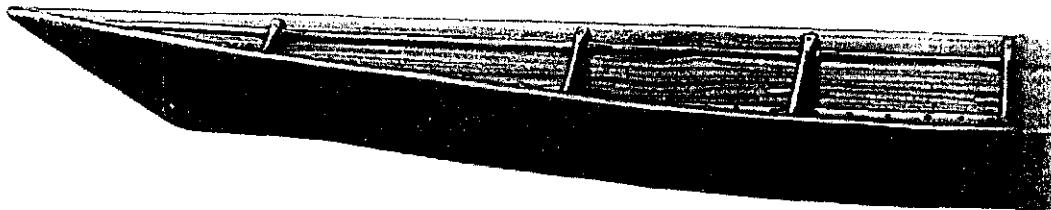
3.

4.

5.

6.

Piraguas monoxilas

El primer medio para navegar fue el de un tronco montado a horcajadas.

1. Después ahuecan el tronco.

2. Para estabilizarlo le añaden una batanga: una madera a los costados.

3. Unen dos troncos.

ENBOR - TXANELAK

4. Se construye con dos mitades unidas entre sí.

5. Y al final se construyen con tablas.

6. Este es otro tipo de Islandia, hecho con álamo vaciado y calentado al vapor. Se le ponían cuadernas curvas para darle consistencia y se cosía una tabla a cada borda.

VIII

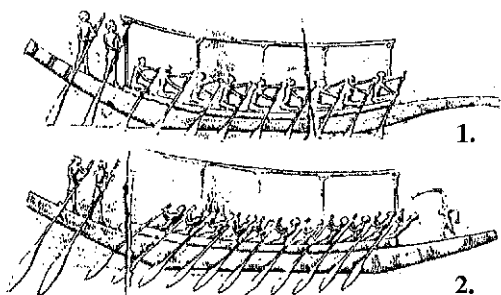
ITXASONTZIAK

Merkataritza

- Bidasoa'ko Asturiaga kaian badago ontzi bat ondoratuta.
- Urte auetan makiña bat arkeologi gai arrapatu dituzte bertatik, etxeetan gordeta daudenak. Burdeos'en ere, Garonan ibaiean, aurkitu zuten beste bat 1964'garren urtean eta bere barruan 'sigillata hispanica' topa zutela, esanda degu. Baña, arazo au ez da oramaitzen. Begira zer dion 'Brigantium' aldizkariak, 1983'ko 4'garren alean, gallegoz.
- Gallegoz ipiñi bear al dezu?
- Euskeratuko det: "Mundu zaarreko merkataritzarik geiena itxasoz egiten zan, naiz-eta neguan, eta eguraldi txarretan uretara irten ezin... Erromatarrek bazekiten, egoaldetik goruntz, Atlantiko itxasoan zear ibiltzen. Betika'ko emaitzak, Britania eta Rhin ibaieraño eltzen bait ziran... Batez ere I eta II'garren eunkietan... Orixen da, diot nik, Arditurri zillar-meatzetako garaia.
- Baña, itxasoan gauez ez ziran ibiltzen.
- Egunez bakarrik ibiltzen ziran eta gaberako kaiaren bat billatu bear zuten. Gure itxas-ertzeko kaiek ontzi asko ikusi zituzten alde batera eta bestera ibiltzen. Aldizkari gallego onek dionez Cortegada'n (Vigo) badago beste ontzi bat ondoratuta eta bertatik ateratako 'terra sigillata', italica da...
- Orra Burdeos, Bidasoa eta Vigo, iru mugarri eta ezaugarri.
- Kantauri itxasoan ontzi ondoratuak aurkitzea ez da gauza erreza urak baztarrak asko astintzen duelakoz; alaz ere, or daude iru itxasontzi oiek merkaratzi ugari baten ezaugarri. Erromatarrek errez ibilli ziran geure itxasoan batetik bestera. Vigo'ko Cortegada'n ontzia aurkitzea batera dator, Labrador'en XVI'garren gizaldiko euskaldun ontzia topatzearekin. Canada'ko jakintsuek arrituta daude San Juan izeneko ontzi orren taju eta sendotasunakin... Erromatarren garaian, ordea, ez ziran gauzak geure artean orrela gertatzen.
- Nola gertatzen ziran ba?

"Canoa Monoxila"

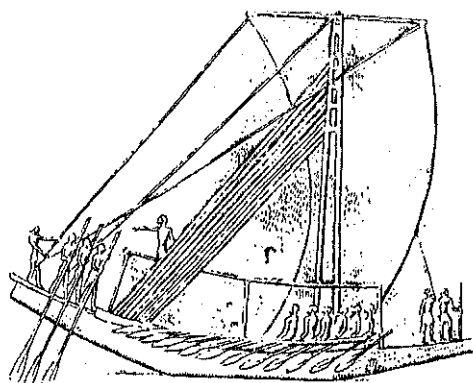
- Estrabon jaunak (Georg. III, 3.7) dionez, Hispania'ko Ifaraldekoek ontziak erabiltzen zituzten narroz egiñak edo bestela enbor batekin. Noiz? Kristo jaio aurreko eunkian. Oietako 'Canoa Monoxila' Irun'en topa zuten, 12 metrora sakonean, 1954'ean, oiñarri batzuek egiten ari zirala. Baña, ez zuten gorde.

Naves egipcias

1. Los remeros de la primera nave usan los remos como en las piraguas.

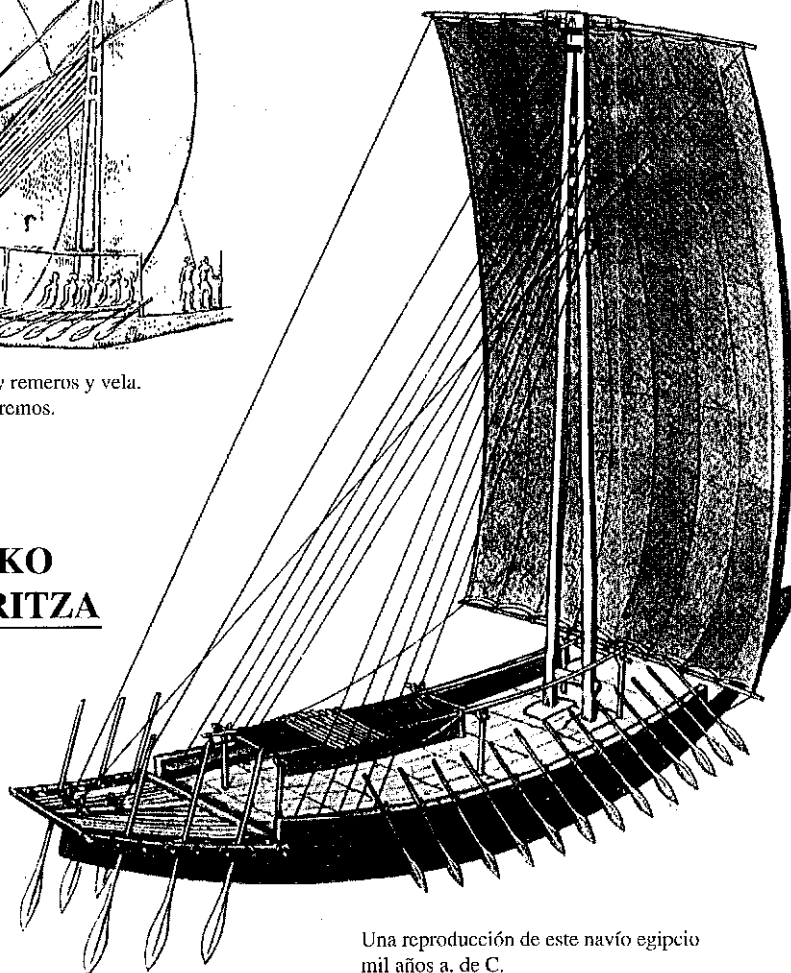
2. Los de la segunda bogan como en las traineras.

En esta tercera imagen hay remeros y vela.
El timón lo hacen con los remos.

EGIPTO'KO MERKATARITZA

**MILLA URTE
KRISTO
AURRETIK**

Una reproducción de este navío egipcio
mil años a. de C.

- Zenbat orrelako!
- Beraz, gure aurrekoek orrelako ontzi ximpleekin ezin urrutira joan; baña, kosta aldean ibiltzeko naikoak ziran eurak. Ontzi aundiek ere ez bait ziran itxasoan barrurago joaten.
- Zelan egiten zituzten ' monoxila' oiek?
- Eñborrari zulo luzanga bat egin,

gizona bertan sartzeko modukoa eta naikoa zan orrekin. Gerora, enbor orreri beste bat lotu aldamenean; orra bi enbor batera.

Egoak ipiñi, ondoren eta, azkenik, egurrak alkarri lotu, enborren ordeez... Ontzi oien odoan erromatarrenak, izugarriak ziran... Nagusitasuna euren eskuetan zeukaten.

- Gure mendietako artzaiek, eta artzai ez zirenek, zer ez ote zuten ikusten itxasoan...

Merkataritzako itxasontziak

- Lenengo aldiz itxaso zabaleko nagusitasuna Fenizioek izan zuten euren eskuetan, 1.500 urte Jesus jaio aurretik. Egipto'n ere ba zituzten auen antzekoak. Baita Palestina inguruko Tiro errian be, onela esaten bait dio Erregeak Salomon'eri: Nik ebagiko ditut Libano'n zedroak eta itxasoz, atoian, ermango dituk zuk esaten didazun zeure erriko itxas-ertz batera...

- Asia'n eta Grezia'n izan zituzten itxasontziak...

- An ibilli ziran ibilli grekotarrek, ugarte batetik bestera, etenik gabe itxasontzietan, Erroma sortu orduko'... Baña, sortu ondoren, erromatar merkatariontzia agertzen diranean, guztiak ematen dute itxura berdiña: Guztiak dira barru zabalekoak eta borobil antzekoak; guztiak dute brankako bularra (roda) irtena eta popako korasta goruntz egiten duena eta aurrerantz makurtzen dana antzar-lepoaren itxu-

ra artuz...

- Eta, brankako bularra?

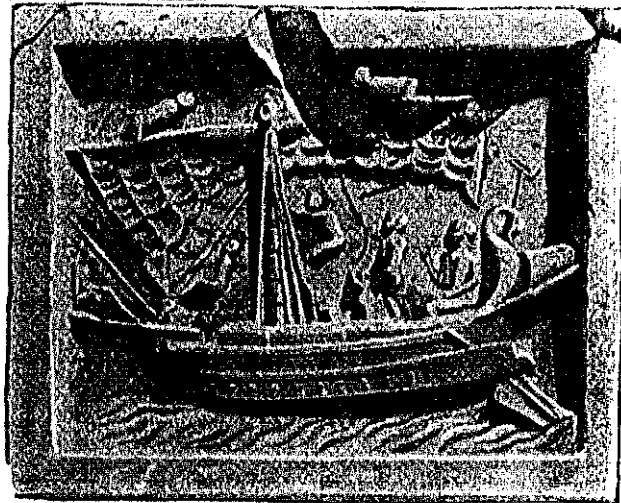
- Aurrerantz okertzen dana, olatuak obeto erdibitzeko. Agertzen diran irudi batzuetan, aurreko mastako oiala, atzeko 'maiorra' baño aundiagoa eta, geienetan, aurreko mastan oial txiki bat eramaten dute 'artimon' izenekoa, ontzi-gobernuaren laguntzarako, ez bait dute oraindik lemarik asmatu... Timoiaren lana arraunekin egiten dute, trañeretan bezela.

- Orduan, lemaren lana arraunak eta artimonek egiten al dute?

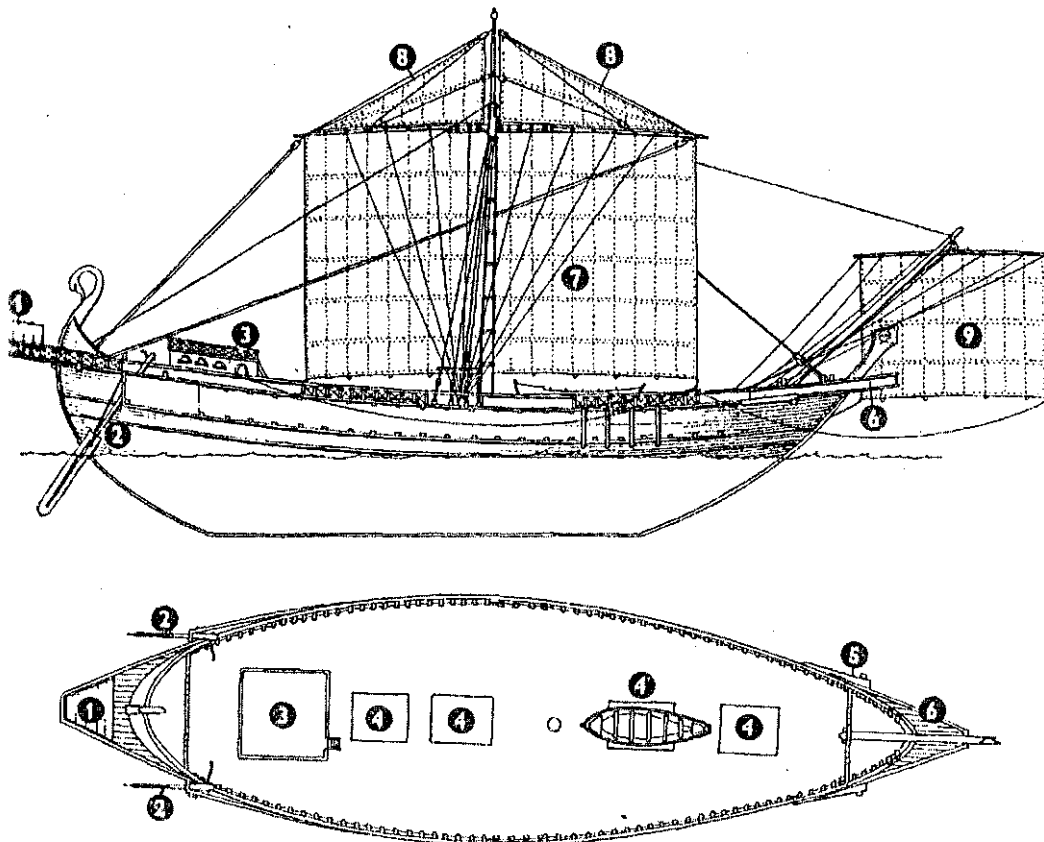
- Ez zan beste lemarik asmatu oraindik. Lenengo eunkiko barku-marrazki batek txabolatxo bat darama aurreko aldean eta oial aundiaren gañean beste oial txikiagoak (velas de gavia)... Alea (batez ere, garia) eramatekoak oso aundiak ziran. Pom-

Bajorrelieve de una estela funeraria de Pompeya. Data del año 50.

Según este modelo se reconstruye más abajo un modelo de nave romana para el transporte de grano.

MERKATARITZA

peia'ko arlosa batean xixilikatua ikusten degu barku bat. Aren antzekoa izango zan Grezia'ren El Pireo portuan ikusizuna, Il'garren eunkian, Luziano'k (barregarrien idazleak).

- Nolakoa zan ba'da?

- Barruko mariñelekin itz egin ondoren, onela dio, arrituraz beterik: "55 metro luze, 15 metro zabal eta 13 metro sakon da. Eta, mastaren luzeroa! Eta arrek bear ditun estatxak eta sokak tente irauteko! Popako korasta ateratzen zan gora antzar baten itxuran. Eta brankako bularra Iris'en irudiarekin! Goiko oial txikia (gavia) gorri-gorri, margoak, aingura bere moline terekina eta popa-aldean kamaroteak... Dana zan zoragarri! Esan zidatenez, ontzi arrek Atenas uria urte betean mantentzeko aña gari, ekarri zezakean aldiko...".

- Zenbat mariñel?

- Barruko jendeak gudaroste oso bat zirudien eta kapitan zaartxo batek erabiltzen zituan atzeko lema aundiak (alde bakoitzean bi arraun galanta) makillatxo bategaz, gauzarik erreza bezela...". Onen esanekin eta Pompeia'ko irudiaren bitartez, atera deza-kegu nolakoak ziran, gutxi gora-beera, merkataritza-ontziak.

- Zertzuk zituzten ba'da?

- Ona zertzuk: Balkoia popan, oial batekin estalia, kapitan eta bere lagun bereizientzat; lemarako, arraun aun-

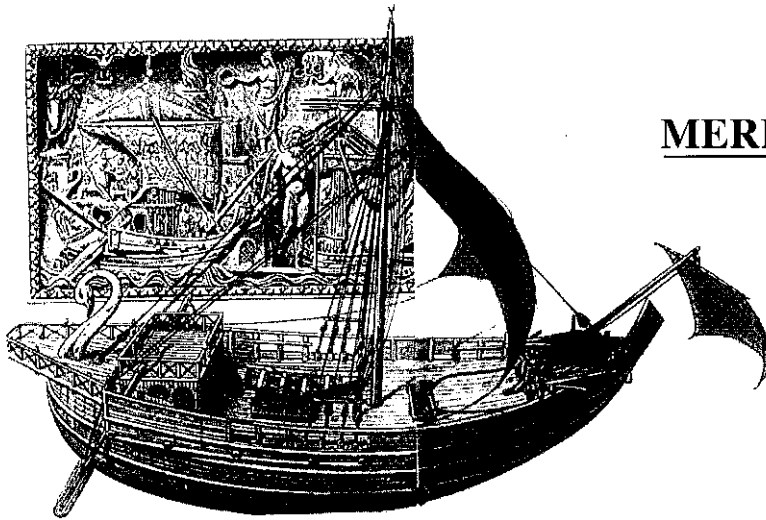
diak, aparixu bategaz uretatik kanpora jasotzen diranak; beste txabola bat erdian pillotu eta beste aukeratuentzat; eskotillak barrura sartu eta barrutik irtetzeko; branka edo proa aldean, egur lodikote bat zer edo zer xintxilika ipintzeko (serviola) edo bes-tela zain-tzallearentzat (vigia); galeri bat branka inguruan; oial aundia eta txikiak (gavia); oialak bildu eta gordetzeko sokatxoekin; artimoia bere bilku-rekin...

- Orrelakoak izango ziran euskaldu-nek itxas-ertzetik ikusten zituzten merkataritza-ontziak?

- Orrelakoak eta oien antzekoak. Ona Apokalipsis liburuan Joanek zer dion, Erroma'ren azkena ikusten duenean (18,1-20): "Merkatariak ere (11-13) negar egingo dute eta illetak joko dituzte arengandik, aien salgairik ez bait du geiago iñork erosiko; ez urre-zillarrik edo perlarik, ez liñu, ez purpura, seda edo eun gorririk; ez usai onezko zurik, ez marfillezko edo zur ederrezko ontzirik; ez brontzezko, burdiñezko edo marmolezkorik; ez kanela, ez zinamomo, ez lurrin gozorik; ez mirra, ez inzentsurik; ez ardo, ez oliorik; ez iriñ, ez garirik; ez zamari, ez ardi, ez zaldi, ez gurdirik; ez esklabu eta ez gizakumerik...". (15) "Gauza auen merkataritza serbitzariak eta aren bizkar aberasten ziranak, urrun geldituko dira..." (17) "Eta ontzigidariak, itsasoan portuz-portu dabiltzan mariñelak eta itsasotik bizi direnak, urrun gelditu dira..."

Mosaico romano. Naves en el puerto de Ostia, el puerto de Roma.

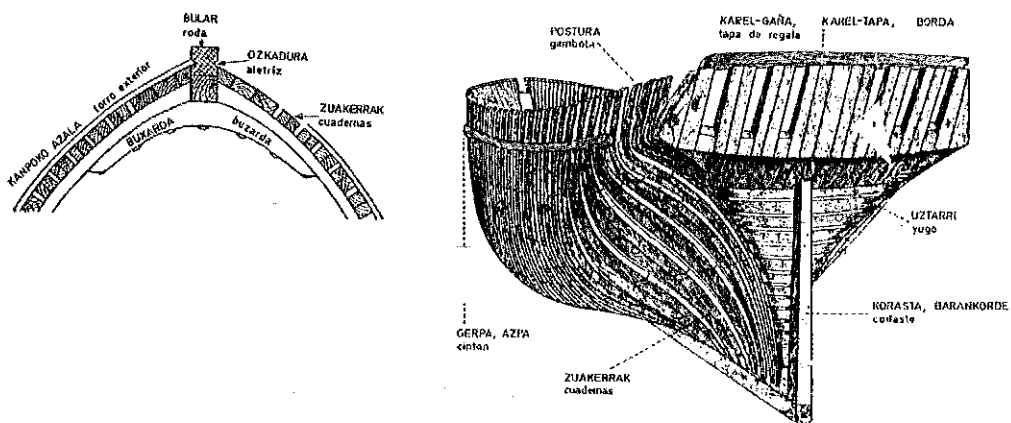
MERKATARITZA

Reproducción de un mercante romano sacado de un bajorrelieve del puerto de Ostia. Data del siglo III de la Era Cristiana.

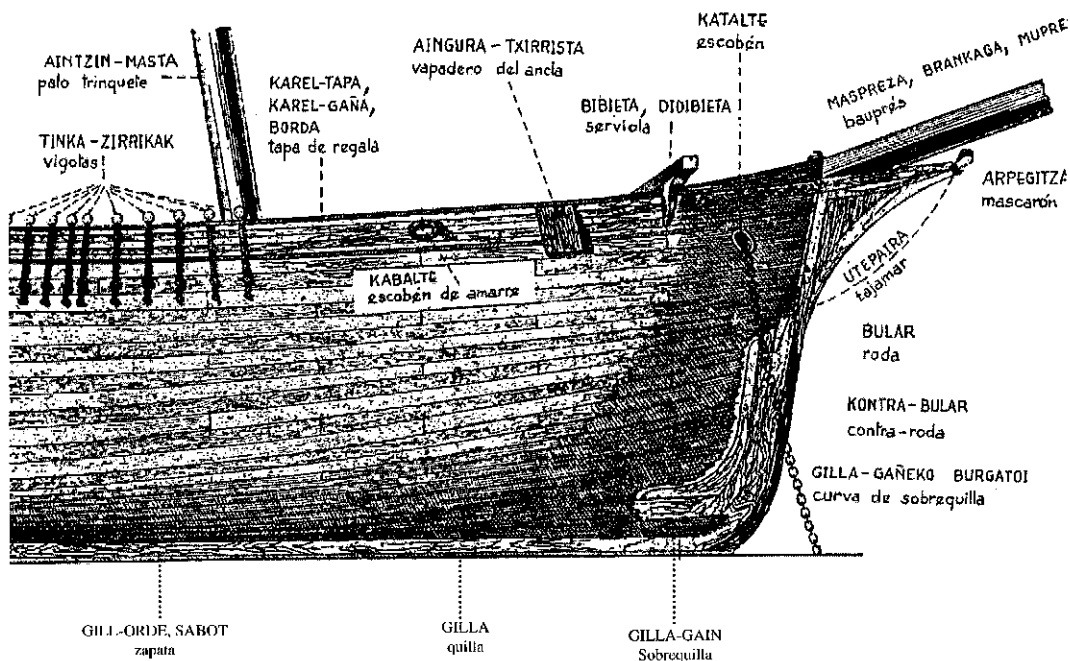

Nave de carga romana. Varios individuos desde tierra introducen el barco por la ría al puerto. Esta operación se ejecutaba en Deba en el primer tercio del siglo XX para introducir por la ría los barcos de vela.

Buque de madera: detalles de proa y popa.
ZUR-ONTZI: BRANKA TA TXOPAKO ZER-NOLAK.

Buque de madera: vista exterior de la sección de proa.
ZUR-ONTZI: AURRE ALDEAREN KAMPOKO-SO.

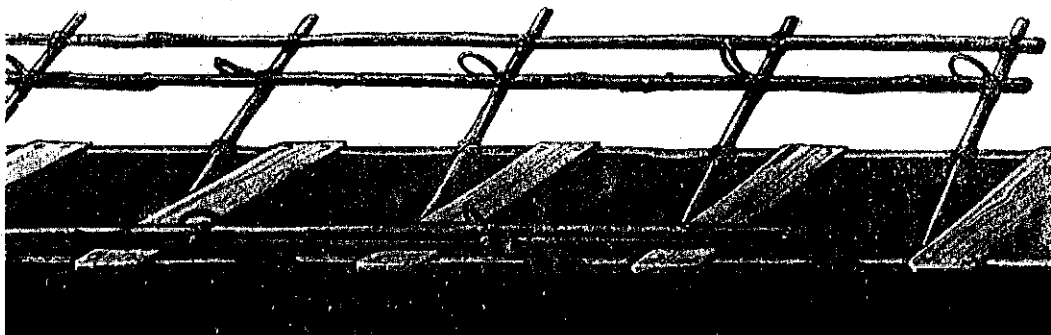

BURRUKARAKO ONTZIAK

Naves de guerra griegas

Las naves de guerra griegas eran en realidad grandes piraguas con escalameras para apoyar los remos.

Escalameras para los remeros como en los botes de banco móvil.

IX

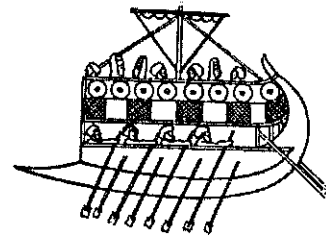
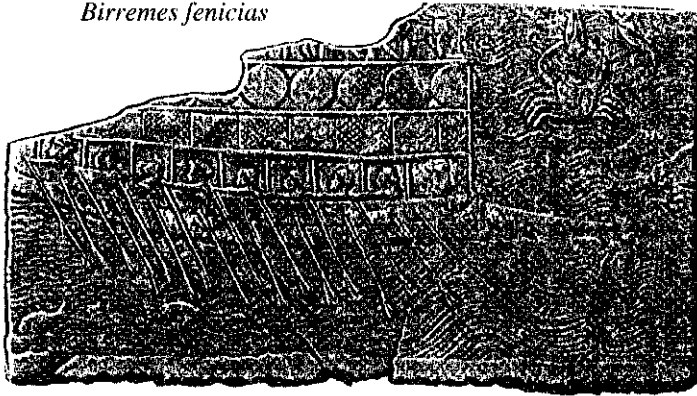
GERRAKO ONTZIAK

Itxasoko Burrukak

- Gure aurrekoek ez zituzten bakarrik merkatari-ontziak ikusiko...
- Gerrarako ontziak ere bai ikusten zituzten, batez ere Agripa buruzagiak Kantabria'ren aurka erabili zuen burrukan. Burdeos'en zeukan bere kabia eta andik beera gure kaietatik pasa bear. Burrukarako eratutako ontziek bazuten bela bat; baña, ibilli arraunez ibiltzen ziran, ez bait du beti aizeak geure gustora jotzen.
- Orretarako, arraunlari asko bearko zituzten...
- Zenbat eta arraunlari geiago, indarra ere berdin. Arraunlariak ugaritzeko, aldamenetako arraun-lerroak ugaritu bear. Orrela sortu ziran bi eta iru arraun-lerroko ontziak. Baita bosteko eta geiagoko ere. Baña, geienak iru lerroko ontziak ziran (trirremes).
- Eta, bosteko (quinquerremes) eta geiagokoak, nola eratzen zituzten?
- Arraunak luzatuz eta bost gizon ipiñiz arraun bakoitzeko. Asieran, orde, ontziak trañeru baten itxura zuten; burrukarako, proa edo brankako bularbea (pie de roda) luzatzen zioten eta bere muturrean burni-tramankulu bat eratu, orrekin etsaien ontzietan erasoteko... Berez, piragua batzuen antza artzen zuten eta aldamenetan, arraunak lotzeko eskalame-rekin...
- 'Banco movil' esaten zaien antzekoak?
- Berdiñak. Gerora, orde, eskalamera oiek olez ez tali zituzten, indar geiagoko egiteko eta ontzia sendotzeko. Arraunlarien artean pasillo bat egin zuten gudarien burrukarako. Erromatarrek beuren indarra zabaldu ala konturatu ziran, itxasontziak bearrezko zituztela; baña, barkugintzan jakin ez... Grezia'ra jo zuten eta ango erribera arotzekin, eun ontzi bost lerroko (quinquerremes) eta ogei iruko (trirremes) prestatu zituzten.
- Bost lerroko ontzi oiek zabalak izango ziran...
- Ontzia zabala izan ezker, bost eta baita amabost lerrokoak ere geiten ziran, arraun luzeekin, arraun bakoitzeko jende geiago erabilliz. Itxasburruketan ez jakiñak ziran erromatarrek eta ori ordaintzeko smakizun bat egin zuten, kako batzuek, alegia, (corbi) eurengana etsaien ontziak erakartzeko, eta, orrela, barku-barruan oiñezkoen burruka sortu.

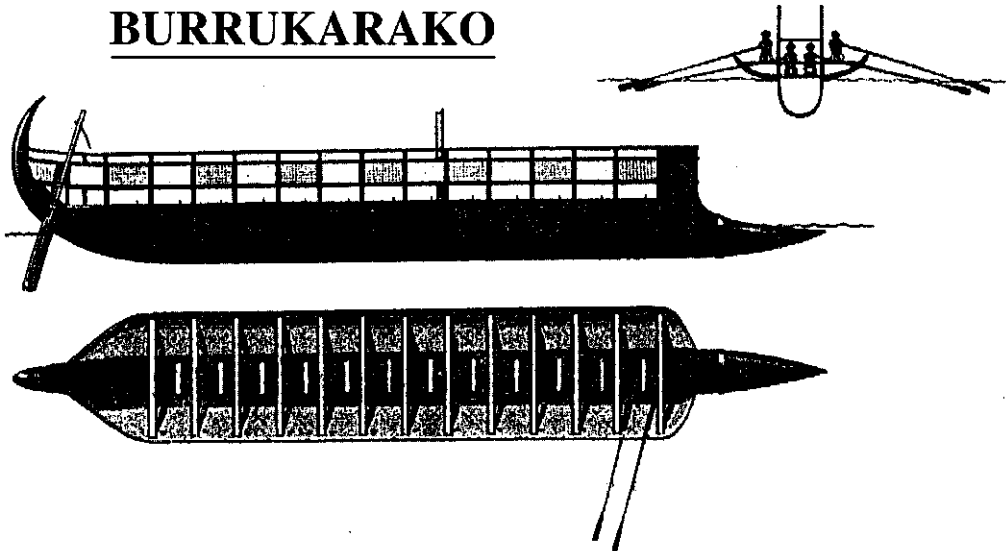
BI LERROKO ITXASONTZIAK

Birremes fenicias

Imágenes de birremes de guerra fenicias. Año 70 antes de Cristo.

BURRUKARAKO

En la base es la misma piragua griega con escalameras para dos series de remeros.

Han cubierto de tablas las escalameras, dando más estabilidad a la canoa y más empuje con las dos filas de remeros.

En medio lleva un pasillo para los soldados que van a luchar.

- Ez zituzten gauza gutxi itxas-ertzeko euskaldunek ikusi!

- Orrelako ontzien taldeak ikusi zituzten, batez ere Kantabria'ko burruka aretan, Agripa jeneralak eraso zuane-

an... Esan degu Burdeos'en zeukatela ontzien gorde-lekua eta Baiona'n (Lapurdum) gudariena... Gudari-sailak joaten ziran ontzi bakoitzeko, oiñezkoak; bear ba'da, emen bertako euskaldun gudariak ere bai.

Erroma'ko Gudarostea eta Laguntzarako Koorreak

- Gudari asko eramaten al zuten gerra-ontziak?

- Orduan, eta gero ere bai, gerra-ontziaetan beti izan dira gudariak ugari, merkaratzitan ez bezela. Merkataritzako itxasontziek ez dute jende askoren bearrik; lagun gutxiekin naikoa da; baña, burrukarakoak beste era batekoak dira; aietzaz gañera, beste asko, burrukan egingo dutenak. Legorreak edo udetan, gudariak berdin jokaten zuten eta gudarostearen zati bat ziran.

- Eta, gudarostea nolakoa zan erromatarren garaian?

- Cesar Octavio Augusto (Antonio burrukatu ondoren sortu zan pakealdian) gudarostea txikiagotzen saiatu zan. 20.000 gudari zituen Erroma eta Italiarako eta beste 300.000 Inperio guztirako. Oien laguntzakin zabaldu zuten euren nagusitasuna munduan zear; baña, orain, pakea sortu ondoren, ez ziran bear ainbeste. Gañera, gudari izateko bearkizuna kendu eta, soldadu nai zuenak bere naira izan zitekean.

- Insumisorik ez zan orduan?

- Augustok kendu zitun insumisoak orain bi milla urte. Baña, Jesus jaio eta bosgarren urteetan, soldaduskak 20 urte irauten zuen; tarteka, 30 ere bai. Bitartean soldaduzka zearo bukatu arte, ezin zekean gudari batek ezkondu.

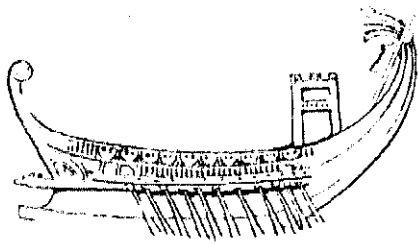
- Eta, zenbat diru irabazten zuten gudariak?

- Alogera desberdiña izaten zan: Cesar'en serbitzuan zeuden 'Legiones Pretorianae'takoek urtean 750 denario (Denario bat zan langille baten eguneroko alogera); Uri nagusietako gudariak, 373; besteek, 225.

Laguntzalleak ere izan ziran, menperatutako errietatik sortuak eta aiek, urteero, 75. Ez zan asko; baña, besterik ezean...

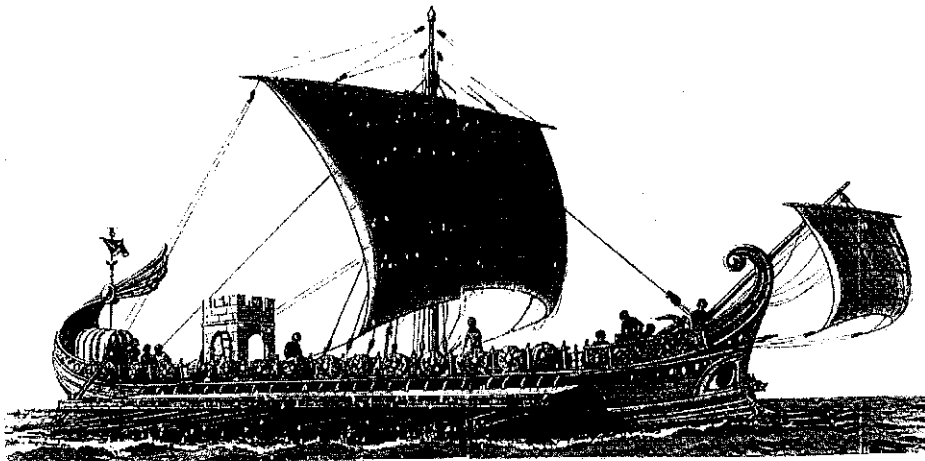
- Diferentzi aundixamarrak dira...

- Betikoak. Noiz-beinka izaten ziran diru-banaketak soldaduen artean. Esate baterako, Cesar'ek, Jesus jaio aurreko 43'garren urtean, 2.500 denario eman zizkien gudari bakoitzari. Diru asko. 42'garrenean, 500; 36'garrenean, 500; 30'garrenean, 250...

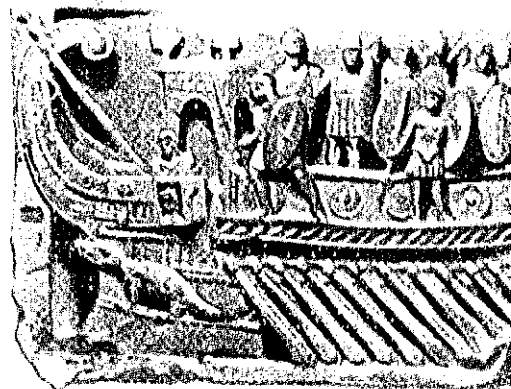
Naves de guerra romanas.
Había trirremes con tres hileras de remeros.
También se citan cuatrirremes y
quinqüerremes.

GURE ARBASOEK IKUSTEN ZITUZTEN GERRA-ITXASONTZIAK

Reproducción del bajorrelieve del ángulo superior.

Naves de guerra romanas.
Estos son los tipos de barcos que
acompañaban a Agripa en la conquista de
Cantabria y que nuestros antepasados
contemplaban desde sus montañas costeras.

- Eta, soldaduzka amaitzean?

- Orduan, abantallak izaten zituzten dirutan edo lurretan; eta, batez ere, petxak sekulan ez ordiantzeko eskubidea. Oiekin danakin zaartzaro ona lortu oi zuten gudari ibillitakoak. Asiera-asieran, 'cives romani' zirenei bakarrik zegokien soldau izatea; baña, gerora beste probintzikoei, 'peregrini', ere zabaldu ziren soldadu izateko eskubidea. Or sartzan ziran lparaldeko Italia, Galia, Hispania, Mazedonia eta Asia Txikia. Italia'koak, oiek, Erroma'ko gudari berezi biurtu ziran, lengo 'cives romani' aien ordezko.

- Eta, laguntzailleak nortzuk ziran?

- Gutxien romanizatutako errietatik artzen zituztenak eta talde bakoitza bere jendeakin bakarrik osatzen zan: euskaldunak euskaldunekin, asturianoak asturianoekin eta orrela talde guztiak.

- Nola zegoen eratuta gudarostea?

- 'Legio'etan. Legio bakoitzak 5.500 oiñezko eta 120 zaldizko zituen eta Augusto'k 28 Legioetara murriztu zuen Gudarostea asieran; geroago beste iru kendu zitun; baña, baziran Ala eta Cohorte zeritzenak ere; auek, ordea, Laguntzaille ziran.

- Eta zer ziran Ala eta Cohorte laguntzaille oiek?

- 'Ala' deitzen zioten zaldunak bakarrik ziranean eta 'Cohorte', oiñezkoak ziranean: 500'ko edo 1.000'koak izan zitekean Ala eta Cohorte oiek. Cohortea 'Miliaria' ba'zan , orduan 760 oiñezko eta 240 zaldizko zituen; auek, amar 'turmae'tan banatuak. 'Turma' bakoitzeko 24 zaldi. Cohorte Miliaria batek, 10 'Centuria' zitun. 'Centuria' bakoitzak, 100 gudari: 76 oiñezko eta 24 zaldizko. Erdiketa onekin arintasunaren billa zebiltzen; batetik bestera errez joateko moduan, batez ere, erresumako mugak defenditzeko orduan.

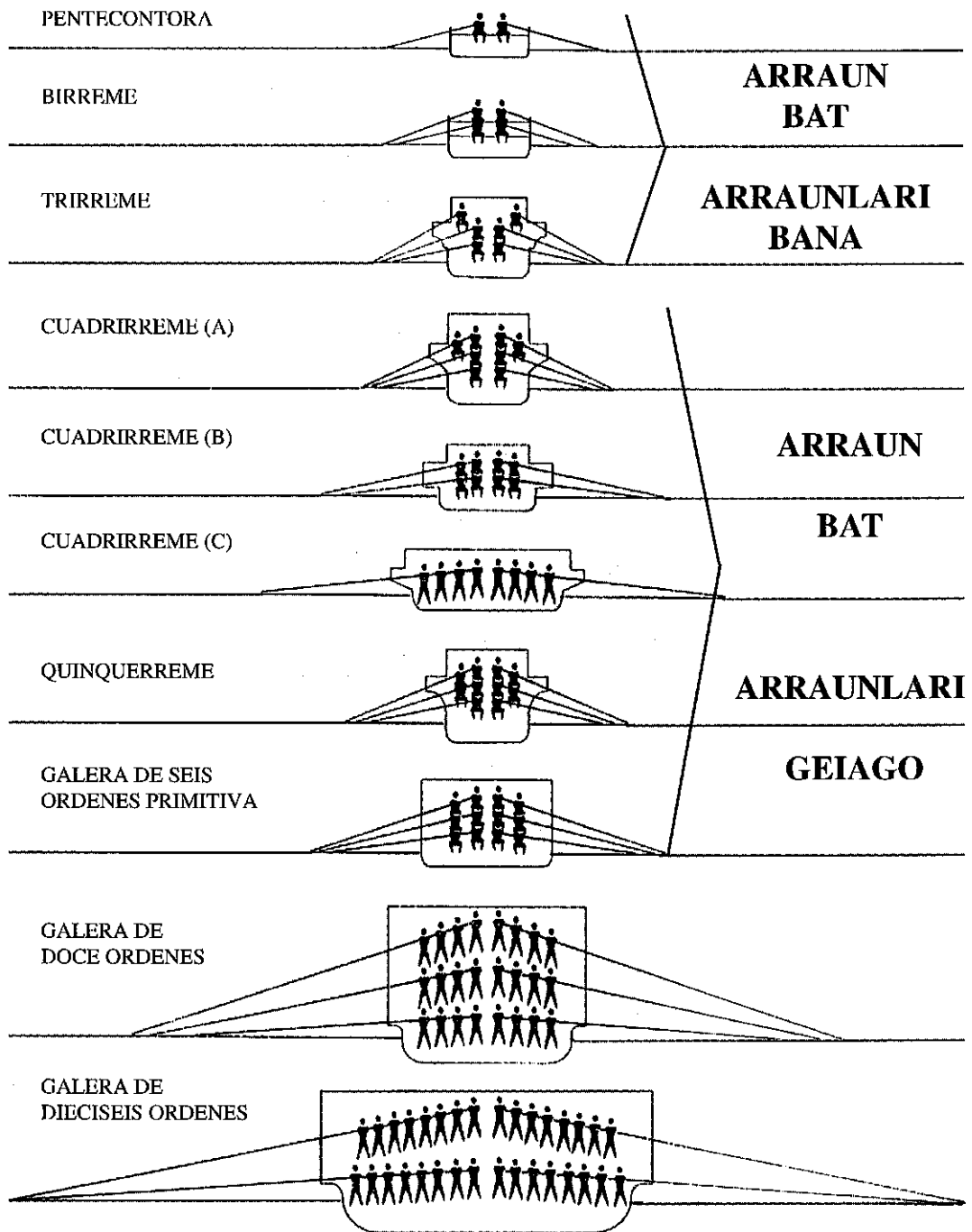
Laguntzaille Euskaldunak

- 'Cohorte' euskaldunen berri historiak ematen digu. Sei izan ziran gutxienez eta guztiak ziran 'Miliaria', milla lagunekoak: 760 oiñezko eta 240 zaldizko. Bi ziran Baskoiak (Naparro ingurukoak). Rhin ibaiean agertzen dira lenengoz, germaniarrak sortu zuten burrukaldi batean; gerora, berriz, Britania'n. Amabi aldiz jasotzen dituzte Oorezko Diplomak, 105'garren urtetik 160'ra bitartean. Zenbat urte euskaldunak

Erroma'ren serbitsuan gudari bezela.

- Eta, gipuzkoarrik ez al dago?

- Bai, beste bi. Millakoak auek ere eta zaldidunak. Bietatik lenengoa da famatuena: 'Cohors I Fida Vardulorum civium Romanorum equitata miliaria'. Euren ospea agertzen dute agiriek onelako urteetan: 90, 105, 122, 124, 135, 139, 190. Auen aipamena beste

baskoiena baño 15 urte aurreragokoa da. Auetzaz gañera, beste bi Cohorte aitatzen dituzte: bat Caristioena (bizkaitarra) eta bestea Nervio'nena (Bilbao'koa). Orra sei milla gizon euskaldun gazte, Erroma'ren gudari, 150 urtez gutxienean...

- 150 urteetan belaunaldi asko pasatzen dira eta millaka soldadu asko...

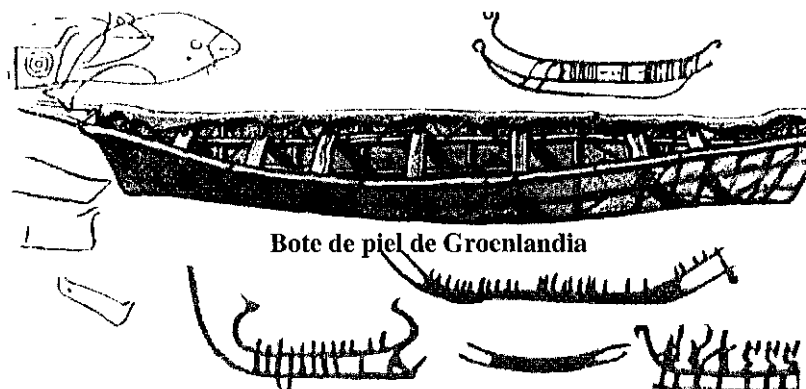
- Sei Cohorte oiek baño geiago izan direnik, ez dakigu; izan zitekeen... Dana dala, auek Lenengo eunkiaren aizkenean agertzen dira; ordurako Arditurri'ko zillar-meatzak eun urte zeramaten lanean... Baña, Ebro-ballaran baziran euskaldunak soldadu Kristo jaio 90 urte aurretik. Badago Erroma'n Ascoli'ko brontzea deritzaiona eta bertan Pompeyo Estrabon'en (Pompeyo'ren aita) agindu bat (18-XI-90 Kristoren aurretik) dator: 'Civi Romani' egiten ditu Turma Saluitian'eko (24 zaldizko) gudariak. Aieta-tik bederatzi Egea de los Caballeros (Naparroa'ko mugan) errikoak ziran. Euren jatorrizko izenak (euskaldun, ibero, akitaniko...) aldatzen dituzte,

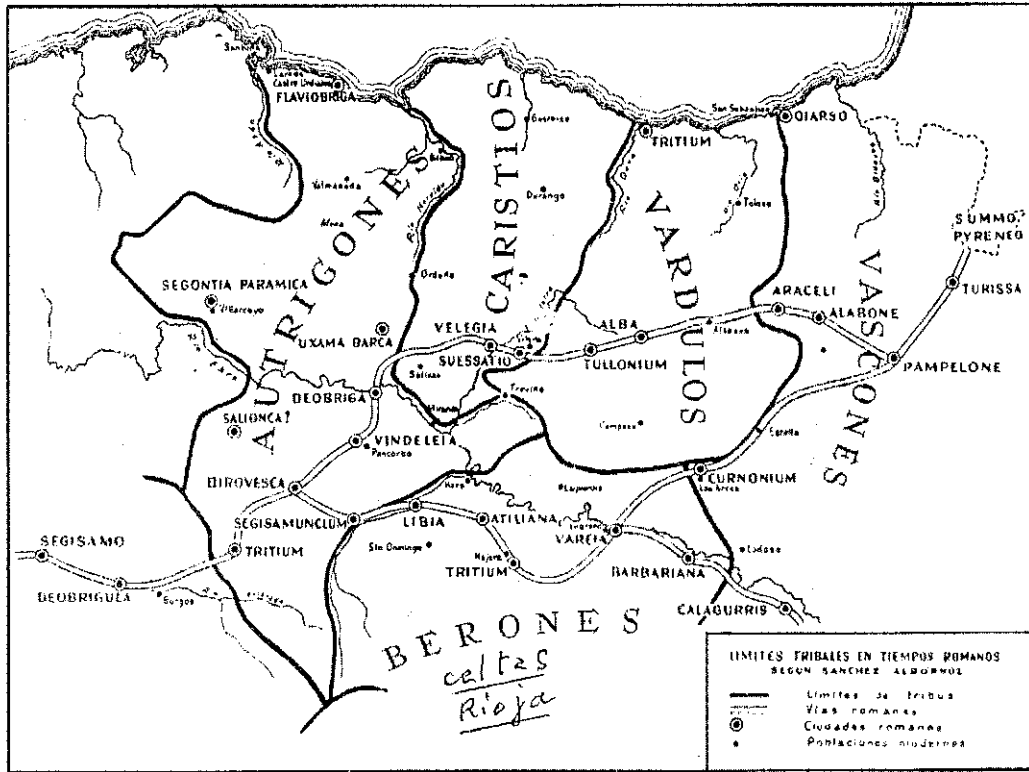
erromatarrenak arturik. Aien artean dago izen au: Elandus (erromatarra) Enneges (Eñegez) euskalduna, Eñegorena.

- Zuk esandako Cohorteak baño zaarago.

- Beste soldadurik ere izan zan. Izena aldatzeko oitura au Araba eta Naparroa'ko egoaldean, Jesus jaio baño larogei urte aurrerakoa da.... Akitania'n, beranduago. Ori orrela dalarik, gerta liteke geure arloseetan dauden zenbait izen erromatarrek, euskaldunenak izatea. 75 denari-zillar urteko ez zan asko; baño meatz-zuloetako lana baño errezagoa zan gudariena eta, gudaritza amaitutakoan, lurra eta cives romani izatea, petxarik ez ordaintzea... Artalderik ez zutenentzat ez zan zaartzaro txarra. Ez da, bada, arritzeko ainbeste euskaldunek Erroma'ren gudari izan ba'ziran ere. Bizkaitik Millako Cohorte bi, Gipuzkoa'tik beste bi eta Naparroatik beste orrenbeste: 6.000 gudari aldiko... ia 200 urtez.

Ze mordo!

La Cañada de los Roncaleses

ERRONKARITIK EGOALDERA

X

EUSKALDUNAK KANPOTARREN BEGIETATIK

Euskal Taldeak

- Euskaldunen arteko bereiztasunak eta taldeetan banatzea, erromatarren lana izan zan. Erki edo tribuetan banatu zituzten: Akitaniarrak ifaraldean eta Vascones egoaldean. 'Baskunes' izena, indoeuropeoak ipiñitakoa omen da eta 'arroak' edo 'aundiak' esan nai duela itz orrek. 'Baskunes'etik 'Vascones'era ez da orrelako alde aundirik. Baskunes edo Vascones, Naparroaldean bizi izan ziran Pirene mendartearen egoaldeko babesean.

- Eta, Varduli?

- Oiek, oraingo giputzak ziran eta Gipuzkoa eta Araba'ko zati bat artzen

zuten Kantabria mendiraiño. Caristi, berriz, Bizkaia eta Araba'ko beste zati bat. Autrigoni ziran, Bilbotik sartalde eta egoaldean bizi ziranak.

- Izen oiek erromatarrek ipiñitakoak al dira?

- Ez dakigu orrela aurkitu ba'zituzten ere. Dana dala, eurok zabaldu zituzten munduan zear izen oiek. Erkirik garrantzitsuena, ezpairik gabe, Akitania'koa izan zan. Pirene-menditik gora, Garona ibaia itxasoan murgiltzen dan arteko lurralde zabalak; baña, egoalderagokoen izena Vascones izan zan. Eta ortik sortu ziran VVasko, Uasko, Vasko eta Eusko.

Vascones

- Nundik nora bizi ziran Vascones oiek?

- Oiratzun'dik asi eta Calahorraraiño; andik Jaca'ra...

Alde oiek guztiak Vascones'enak ziran. Gogoan izan bear degu arazo onetan bazirala Naparroan 'ceca' edo diru inprimatzalleak Baskunes edo Barscunes izenekoak.

Varduli

- Plinio'k Varduli esaten die; Mela'k Vardulli; Ptolomeo'k VVarduli; Estrabon'ek Bardietai, Barduetes eta Bardetuai... Gizajo onek ezin zituen geure

izenik asmatu eta gorroto zien... 'Bar' orrek indoeuropeoz Marca, Estrema edo Ertza esan nai omen du; ala ba'da, Barduli izango lirazke Vasco-

Los rebaños, en su recorrido trashumante.

ARTALDE - BIDEAK.

(Foto Santiago Yaniz)

Del Pirineo a las Bardenas

(Dcia, 4-IX-1.993)

nes'en azken ertza edo azken muturra. Eta orren itxura apur bat badu; geroago ere Gipuzkoa (Varduli edo Barduli) Prorincia Vasconozita (Vascongada) zan, geure euskera aien (Vascones'en) euskeraren antzekoa bait da.

- Deva ibaitik aurrera bizkaiera dator.

- Orixe ba; bizkai berba ez dago vasconizatua; beste era batekoa da eta Bizkaia ez da sekulan Prorincia izan, Señorío baizik. Bizkaiera oraindik vasconizatu gabe dago. Oraingo aldi onetan Batuak egingo du erromatarrek berberak ere egin ez zutena: Bizkai berba vasconizatu; Bizkaia, Prorincia Vascongada biurtu.

- Orixe bai izango dala benetako marka.

- Varduli onek oraingo Gipuzkoa, Araba'ko zati bat, beeko Kantari mendarteraño ziran. Kostaldean, berriz, Oiartzun'dik Deba'raiño; eta Oiartzun'dik egoaldeko Arakil'era, andik Estella'ra eta Los Arcos'etik, Kantauri maldatik Trebiño'ra eta, Vitoria-Gazteiz zear, Deba ibaiaren ballaratik, itxasora.

- Eta, Caristi'ak?

- Caristi (Carietes edo Caristoi, griegoz); auen errialdea Deba ibaiaren sartalderutz, Bilbao'raiño zan. Baña, Araba'n Trebiño'ra sartzen zan Arlaban dik, eta Miranda de Ebro'ra. Sartaldeko mugak, auek ziran: Nervion ibaia, Orduña'ko aitzia eta Arkamo'ko mendiak.

- Eta, Autrigoiak?

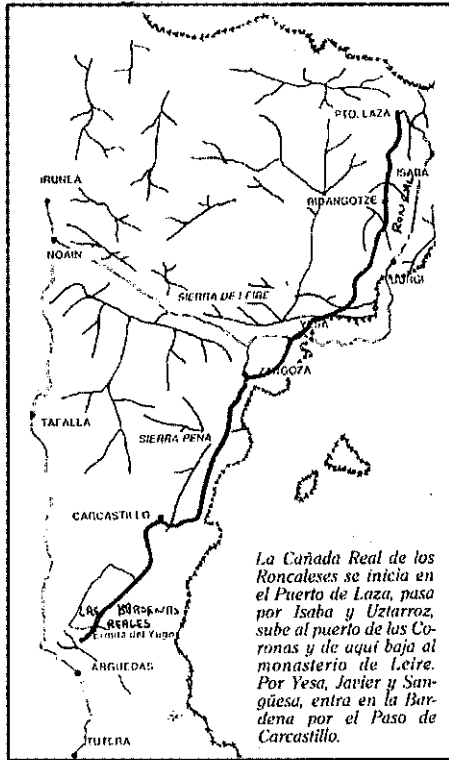
- Ifaraldean, Nervion'dik Santoña'ra; egoaldetik, Miranda'raiño eta, Haro'tik zear, Burgos'era sartzen ziran. Anson ibaia, Villarcayo eta Bureba inguru guztia artzendute Burgos'eraño berriro. Varduli eta Caristi'en, biak alkar artuta, lurraldea baño zabalagoa da Autrigoi'ena.

- Eta, Berones?

- Vascones, Varduli, Caristi eta Autrigoiak, guztiak dute muga Berones'en lurraldeekin. Auek.kelta edo keltói ize-nekoak dira... Ibero erriak erasoia jo zutenean auren aurka, besteak Santander eta Galizi aldera bota zituzten; baña auek Errioxa'n kokatuta gelditu ziran, Kantauri mendartearen babesean...

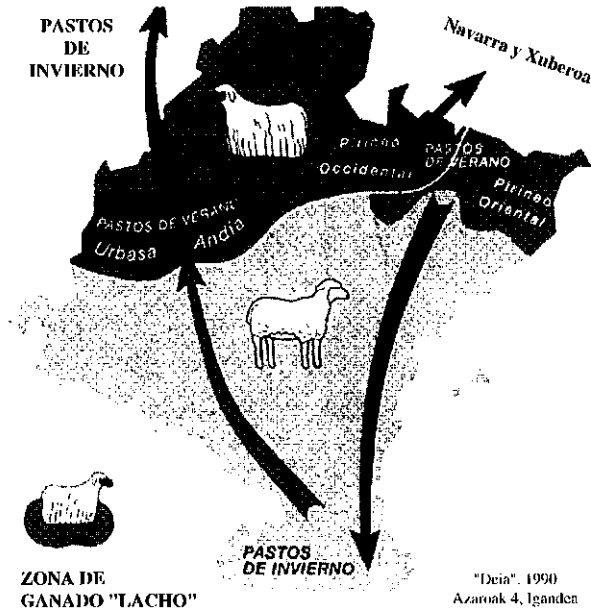
- Eta, nun topa dituzu xeetasun oiek guztiak?

- Sanchez Albornoiz jaunak dakarzki bere Mapa de los Territorios Tribales izeneko liburuan... Erriak ere aitatzen ditu erki bakoitzeko; baña, esan dezagun erri guztiak daudela erromatarren bide nagusietan: Burdeos'tik Astorga'rako 34 bide nagusian; Tarragona'tik Astorgara'koan (Bribieska aldean alkartzen dira bi bide onek); eta bien artean, Naparroa'n zear, dauden beste txikiagoetan. Berones'enak ere barruan direla. Kosta-aldean, berriz, Oearso (Bidasoa), Tritium Tuboricum (Deba) eta Flaviobriga (Nervion); zillar meatzak, ura ugari eta burni meatzak aitatzen dira; Forua, oraindik ez.

La Cañada Real de los Roncaleses se inicia en el Puerto de Laza, pasa por Isaba y Uztarroz, sube al puerto de las Coronas y de aquí baja al monasterio de Leire. Por Yesa, Javier y Sangüesa, entra en la Bardenas por el Paso de Carcastillo.

Mapa explicativo de la trashumancia en la Comunidad Foral de Navarra.

"Deia", 1990
Azarok 4, Igandea

ARTALDE - BIDEAK

Trashumancia en Idiazabal.
"Deia" (Suplemento del 31-1-1992)

Euskaldunekin ar-emanak artzaien bideetik

- Gure errian sartu ziran jaun berri onek, beurok sortutako bide berrietatik daukate nundik bertako jendearekin ar-emanetan jarri: Tarragona'tik Oirtzun'era: Burdeos'tik Astorga'ra Araba eta Naparroa'n zear... Beste bidea, itxasotik zetorren: Baiona, Bidasoa, Gernika, Nervion-Flaviobriga... Tarte orretan, kaiak ugari... Auek ziran erromatarren gudaroste eta merkatariek erabiltzen zituzten bideak, mendietako bide zaarrekin zer ikusi ez zutenak; artzaien bide auek bestelakoak ziran, mendirik-mendi zebiltzenak.
- Pireneetako bi maldak artzaiez beteta daude gaur ere.
- Bai, ala da, beteta daude eta orrela egon ziran orduan ere. Iparaldera Akitanian zear, eta egoaldera Ebro'ren ibarrean zear. Mendi nagusi orrek ematen ditu Euskalerrian beste mendi txikiagoak ugari: Aralar, Aizkorri, Urbasa, Entzia, Gorbeia eta abar. Batzuen urak Kauntauri itxasora doaz eta besteenak, Mediterrane itxasora... Bide oietatik beti ibilli dira artzaiek.
- Bada oraindik Pirinee menditik beera datorren orrelakobidea.
- Karkastelutik aurrera Bardenas Reales'etara datorrena eta Cañada de los Roncaleses deritzana. Bestelako mendietatik Kantauri itxasora, bide motzak dira orren aldean. Araba eta Naparroa'koak luzeago, Ebro'runtz. Bide auetatik erromatarrek ere ibiltzen ziran... Dana dala, gure artzaiek menditik jeisten ziranean, an egiten zuten topo kultura berri onekin.
- Eta, orduan, zer gertatzen ote zan artzai aien buruetan?
- Kultura eta indar berri auen aurrean, txundituta geldituko ziran, Agripa'ren irulerroko 'trirreme' aien aurrean kosta-aldekoak gelditzen ziranen antzera... Ez zan berdin 'canao monoxila' bat erabilli edo 'trirreme' aietako bat... Artzaiek urtearen erdian mendigallurretan ibilli arren, neguan beera jetxi bearra zeukaten eta, nai ta nai ez, kultura berri arekin topa bear...
- Berdin gertatuko zitzaien Saltus Vasconum aietakoei ere...
- Oirtzun'go Arditurriko meatz zuloak eta ango jendetza lanean ukusita, aozabalik egongo ziran begira... Ura ez zan mendiko bakardadea! Ango zarata, ango gurdi eta zamari, ango amagabeko joan-etorri, ango soldadutalde, ango Irun eta Bidasoa'ko etxe eta, aberegabeko aberastasunak...!
- Ura ez zan ardiek ematen zuten aberastasunaren antzekorik...!
- Berdin gertatuko zitzaien Forua-Gernika, Nervion eta Flaviobriga'ko ingumarietako jendeari. Europa, Asia eta Afrika'ko jenero guztiak zetozen erromatarren gurdietan... Mundu osoaren emaitzak saski berean... Oraindik ere ar-zuloetan bizi ziran aiek, aozabalik begira-begira egongo ziran, ezpairik gabe, ainbeste gauza eder ikusita.
- Araba'ko Iruña'n bada arlosa bereizi bat...

UDARAKO LARRAK
Aramburuzabal

PASTURAJES DE VERANO
(Gipuzkoa)

(Foto Garmendia)

- Arlosa arek onela dio: "Rhodanus Atilii F. Servos 'Anul Tychia' uxor 'Illuna' Socra...". Emaztearen izena 'Ttikia' eta amagiarreba 'Illuna'... Benetako izenik ere ez: Txikia eta Illuna... Biak ziran euskaldunak, emaztea eta onen ama; baña, izenik gabeak; senarrak, berriz, bai: Rhodanus Atilii'ren Semea. Aiek euskaldunak eta au erromatarra edo bestela erromanizatu. Zer alde batetik bestera...

- Nor ote zan Rhodanus ori?

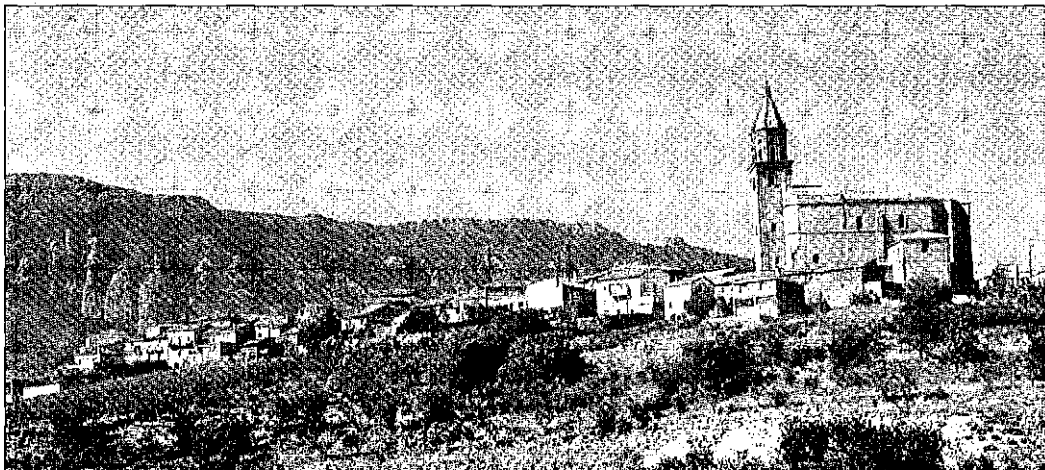
- Soldaduzka utzitako gudari zaarren bat eta arlosa bat jasotzeko aña ondatsun bazuena. Gudaritzaren ondoren ezkontzen ziran, Augusto'ren garaian;

baña, Adriano'k (Margarita Yucenar: 'Memorias de Adriano', Barcelona, 1986, 102 orrialdean) asmo berri bat artu zuen, tokien tokiko jendeakin gudariak ezkon aal izateko baimena ematea.

Orrela, lurak eskeiñiz, bakoitzak bere lurak zaintzen obeto saiatuko zirelako...

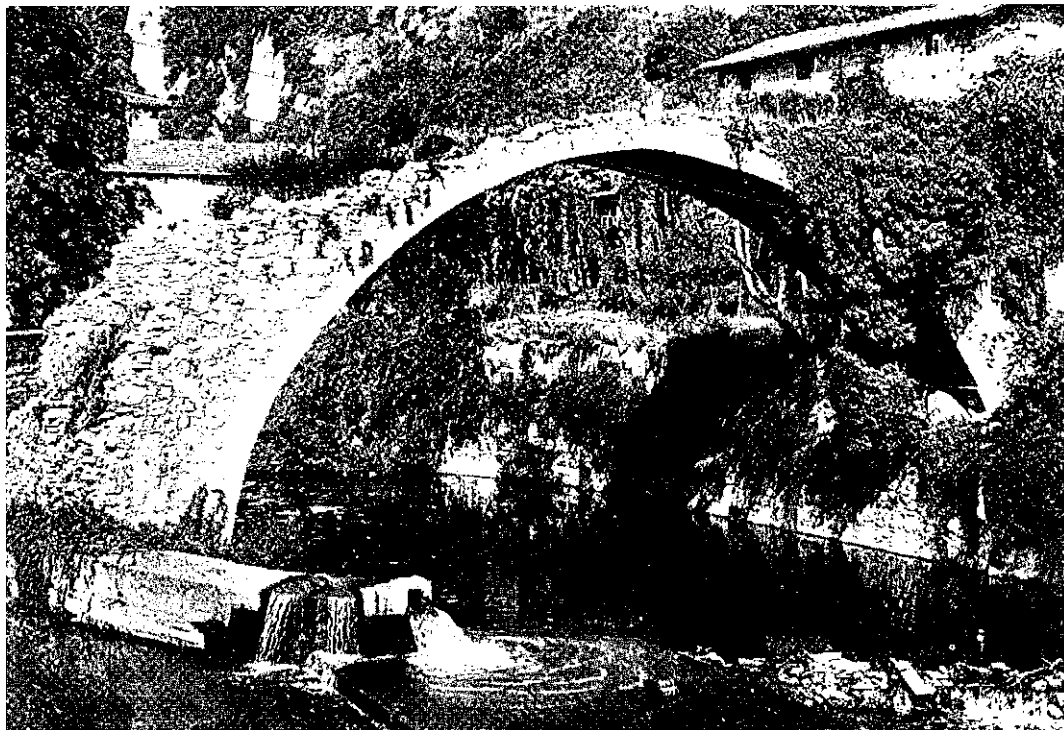
Gañera, gudarozteko ofizialek euren atsedenerako zeuzkaten ainbat egoitza eder, soldadu zaarren ostatu eta gaxotegi biurtu zitun...

- Ez da bat ere arritzeko Araba'ko Iruña'ko gazteluan orrelako soladuzarren bat aurkitzea eta bertako emakumearekin ezkondata egotea...

EL VILLAR: "KANTABRIA" mendartea

EREÑO'KO ARROBIA (Bizkaia)

"NERVION" IBAIA. Vitorica sobre el río Nervión. Llodio (Alava)

XI

EUSKALDUN-ERROMATAR ALDIA

Leizeetako aztarnak

- Zer da aldi ori?

- Juan Maria Apellaniz jaunak (MUNIBE, 1975) dionez, garai edo aldi onek galdera batzuek eragin erazten ditu eta au da bat: Aldi onetan euskaldunek euren ildakoak leizeetan eortzen zituzten; baña, eurok nun bizi ziran? Eta, ondorengo galdera: Noiz uzten diote leizeetan eortzeari, bein romani-zatuak izan ezkeroztik?

- Noiz alde egiten dute leizeetako egoitzetatik?

- Brontzearen aizken aldian baztar-tzen dituzte ar-zuloetako egoitzak; baña, zer egiten dute arrezkeroz, Jesukristo jaio ondorengo IV'garren gizaldirarte? Noiz agertu ziran Bidasoa'ko inguruan erromatarrek? Historigilleek diotenez, erromatarrek Euskalderria'n Kristo jaio aurretik agertu ziran. Baña, aien etorrerak ezer gutxi agertzen digu Bizkai eta Gipuzkoa'ko leize-aztarnetatik...

- Zer esan nai dezu itz oiekin?

- Apellaniz jaunak, galdera aueri erantzun aal izateko, asmakizun bat egiten du eta asmakizun orrek mailla auek ditu:

1/. Erromatarren taldeak emen (Bizkai-Gipuzko'an) kristautasun garaian sartzen dira, kosta-alde-tik, arrain-lantegi eta meatzen billa eta eurak zaintzeko.

2/. Bizkai eta Gipuzkoa'ko euskaldunek leizeetatik kampa dituzte euren egoitzak; baña, ildakoak kobeetan eortzen dituzte.

3/. IV'garren gizaldian, edo bear ba'da leenago, leizeetara datoz berriro bizi-izatera, gizarte-giroa okertu danean; baña, V'garrenean berriro utziko dituzte, bein betirako, leizeak igoitza bezela. Bitarte orretan zerbait erromani-zatzen dira eta ildakoek euren antxiñako erara eortziko dituzte oraindik ere, naiz-eta erromagauzez eurak inguratu.

4/. Egoitzak berriz ere lur zabalean jasoko dituzte, baserri edo borda-taldetxoetan tankerara.

5/. Burni-lana erromatarrek dakarte eta nekazaritza-mota geiago ere bai. (Burnia eta garia ezagutzen zuten lendik ere gurekin bizi ziran europatarrek).

EBRO-Ibaia: "Mantible" Zubia.

El director de la excavación, Eliseo Gil -primero por la izquierda-, muestra un maniquí. (Foto Luis Ciarrusta)
"Deia", 21-1-1.993.

- Eta, nun daude erromatarren ondakin oiek?

- Milagros Esteban andreak ("El Pais Vasco Atlantico en Epoca Romana". Donostia. 1991) dionez, kobeetan aurkitu diran erromatar ondakin oiek, guztiak kosta-aldean daude, edo bestela, artzaien bide berezietan (naiz neguko, naiz udako) dauden leizeetan.

- Eta ondakin geien, nun?

- Esate baterako, or daukazu Bizkaia'ko Ereño errian, Ereñuko-Arizti deritzan koba: an daude eortzita, zearo erromanizatutako jendea. Guztiak il ziran aiñagu-adarrez (cornuzuelo del centeno) pozoituak. Bertan aurkitu dituzte oiñetako sandali erromatarrak, brontze-burnizko erastunak... Kontuan izan, Ereño'n daudela erromatarren garaiko marmol-arrobiak. Eta, ildako oiek, guztiak batera iltzeko, danok jan zuten ogi berdiña une berean; bear ba'da, bertako langille oiek, esklabu ere izango ziran.

- Eta, Bizkaia'n ba al da besterik?

- Gernika inguruan zegoen Peña Forua edo Ginerraldi izeneko koba eta bertan aurkitu zuten Isis-Fortuna'ren iruditxo bat; 'santu' onek arrera aundia izan zuen Inperio osoan eta batez ere Hispania'n. Irudi au U'garren gizaldikoa da eta IV edo V'garrenean eortzia izan zan ildako baten laguntzarako.

- Eta, geiago?

- Ereño'n berriro: Ereñuko Arizti II leizea. Bertan aurkitu zuten berebiziko

pixu-neurketarako balantza berezi bat. Orren antzekorik ez da beste bat, ez Euskalerrria'n, ez Hispania osoan. Xeetasun auek agertzen digutenez, Forua zan erromanizazioa zabalkundearen ardatza Bizkai'ko inguru onetan.

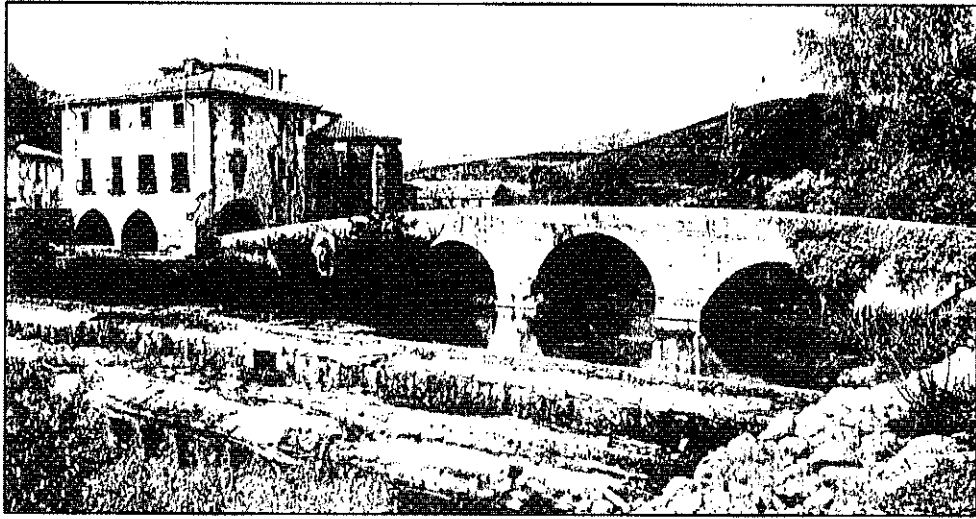
- Besterik, ba'alda?

- Gipuzkoa'ko kosta-aldean badira koba batzuek erromatarren ondakinekin: Amalda-koba Zestoa'n, Ekain eta Ermitia Deba'n, Jentiletzeta Mutriku'n, Goikolau Artibai-Barriatua'n, Lumentxa Lea-Lekeitio'n, Kobeaga Ispazter'en, Gerrandijo Ibarrangelua'n, Sagastigorrieta Santimamiñe Kortezubi'n, Aurtenetxe Gernika'n, Arenaza I Galdames'en, Getaleuta Yurre'n, Oialkoba Abadiño'n, Iruaxpe III Aretxabaleta'n, Anton Koba eta Aitxgain Oñati'n, Sastarri Ataun'en, Ezpilleta Aralar'en, Akelarre Leze Zugarramurdi'n...

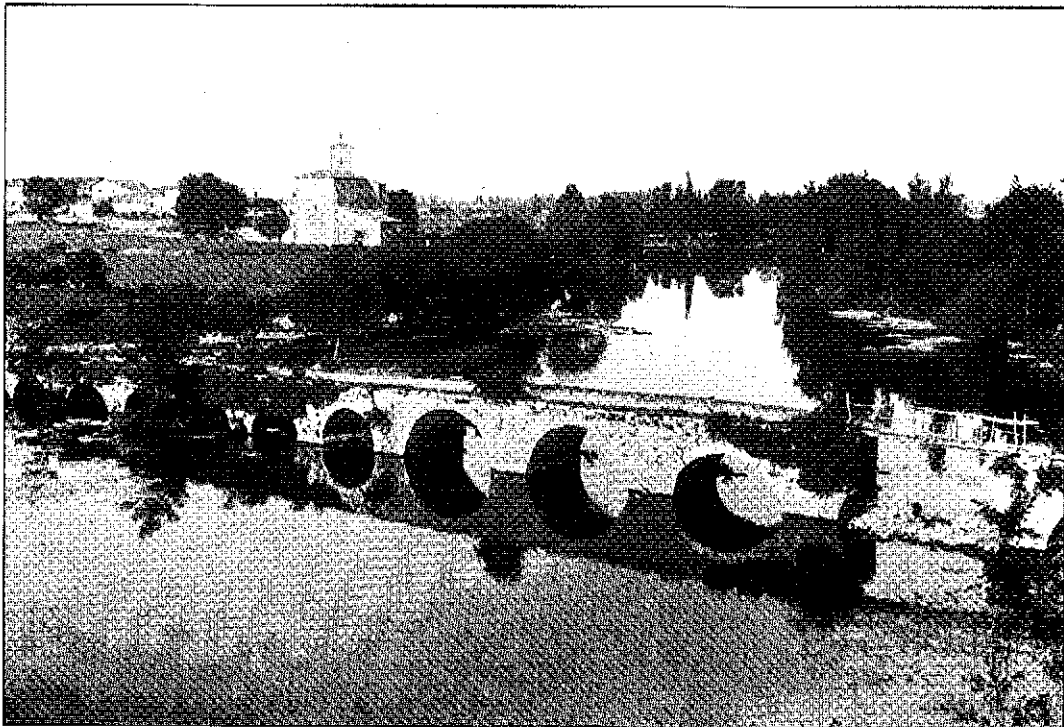
- Eta, noizkoak dira ondakin oiek?

- Apellaniz'ek dionez, euskaldun-erromatar aldi onen denbora-neurri edo kronolojia, oso motza eta ximplea da. Bertan agertzen diran diruak, IV'garren gizaldia adierazten dute: Constantino Aundiaren Semearen garaia... Terra Sigillata'k berdin: IV gizaldiaren erdia eta ale batzuek V'garrenera luzatzen dira... Onela dio Apellaniz'ek: Kristo'ren ondorengo 330-410'ra dijoa aldi au. Bertan, brontzeko kultura darion gizaki euskadun batek, erromatar kulturaren ondakin batzuek artzen ditu...

- Eta, zer gauza erabiltzen ditu euskaldun orrek bere bizitzan?

Navarra: Puente de la Trinidad de Arre (Ezkabarte) sobre el río Ulzama, en el camino de Santiago.

Trespuentes. Iruña. "Guinea": Ayto. Vitoria

(Javi Berasaluce)

- Ar-zuloetan naastuta agertzen diran beraren tresnak, auek dira: **1/** Sukarrizko lanabesak. **2/** Metalezkoak: bertakoak edo erromatarrenak, biak naasian. **3/** Kontxazko Cardium zulatua, aurreko garaien lekuko eta testigu. **4/** Ezurrezko lanabesak; batez ere, kirtenak, lendik ere baziranak. **5/** Bi eratako zeramika: bata errikoa eta zaarra; bigarren, erromatar Terra Sigillata eta erromatarren bestelakoa ere bai.

- Gauza gutxi?

- Bai, Ereñuko Arizti I eta Forua'ko Generraldi kendu ezkeroz. Brontzezko gauzak, IV'garren aldiko erromatarren ondakiñekin naastuta egoteak, badu agerpen bat: Leizeak aspalditik utzita zeuzkaten eta IV'garrenean berriro datoz kobeetara bizi izatera.

Dana dala, garbi ikusten dan gauza auxe da: euskaldunak aurrekoen kultura-gaiak gordetzen saiatu zirala beti. Inperioaren egon-eziña eta beerakada, uri nagusietan agertzen zan batez ere. Uriak beera doazen neurrian, doaz gora artzaintza, nekazaritza eta baserriak...

- Zergaitik etorri ziran berriro leizeetara bizi izatera?

- Inperioaren berakadak, iraultzak sortu zitun baztar guztietan: lapur-saillak, 'bagauda' taldeak, soldadu alkarreak... bakoitza bere kasa okerkeriak egiten... Orra zergaitik, segurantz billa, biurtu ziran leizeetako egoitzetara. Artzaintza oiñarritu zan sekulako eta olagintza ere bai... Kobeetatik alde billatu diran erromatarren ondakiñak, geiegi ez ba dira ere, diruak izan dira.

- Eta, Forua'ko Isis-Fortuna beste 'santurik' ez al da emen?

- Irudirik ez ba'da ere, 'santuen' arlo sak, bai badira. Dei Manes (D.M.) etxeko jainkoak dituzu. Oietakoen lau arlosa daude: iru Lemona'ko Elorriaga'n eta laugarrena Gordexola'ko Zaldu'n.

Beste iru aldaratxo eta arlosa bat, urak Atlantikora dijoazen lekuetan: Ivilia'ri Forua'n; Eguzki Garailleari (Soli Invicto) Ibañeta'n; Genio Pagi, Tokian tokiko jainkoari, Hasparren'en; eta Atherratze errian Herausco-rrisca'ri, Txerri-arrari (aketzari).

- Besterik ez al da Kantauri-itxaso aldetik?

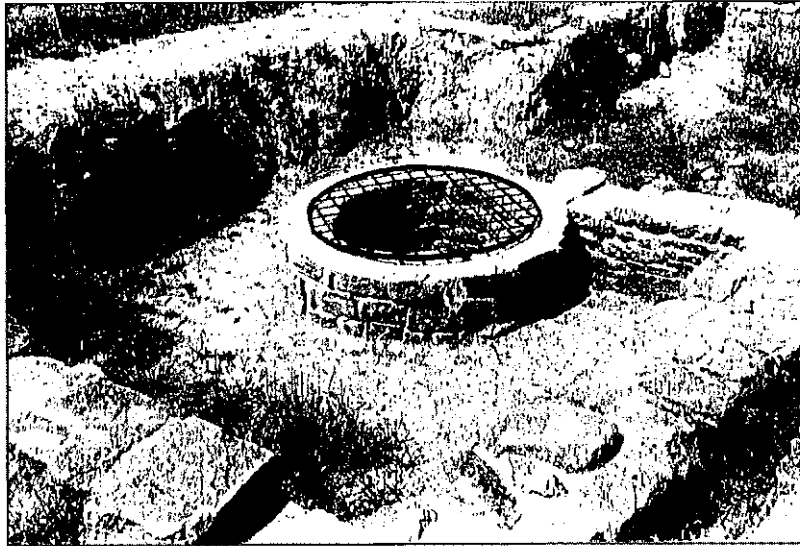
- Soli Invicto'rekin bat dator Mitra jainkoa eta onen izenean bazan Pireneemendiko gallurretan, ifaraldera, arzulo bat. Ivilia'ri buruz, berriz, esan oi dute, 'ibilli' itz euskaldunetik datorrela; ala ba'da, orduan Lares Viales'en (Bideetako Zaindarien) antzekoa litzake Forua'ko Ivilia.

- Beste irudirik ez al da ezer?

- Larrosa, lauburu eta orrelako eguzkiaren irudiak asko dira Bizkai'ko arlosetan: Morga'ko San Esteban ermitan eta Emerando'ko Santa Elena'n, Boroa'ko (Amorebieta) San Pedro'n, Gordexola'ko Zaldu'n. Berreaga'ko gazteluan zortzi arlosa billa dituzte eguzkiaren orrelako ikurrekin.

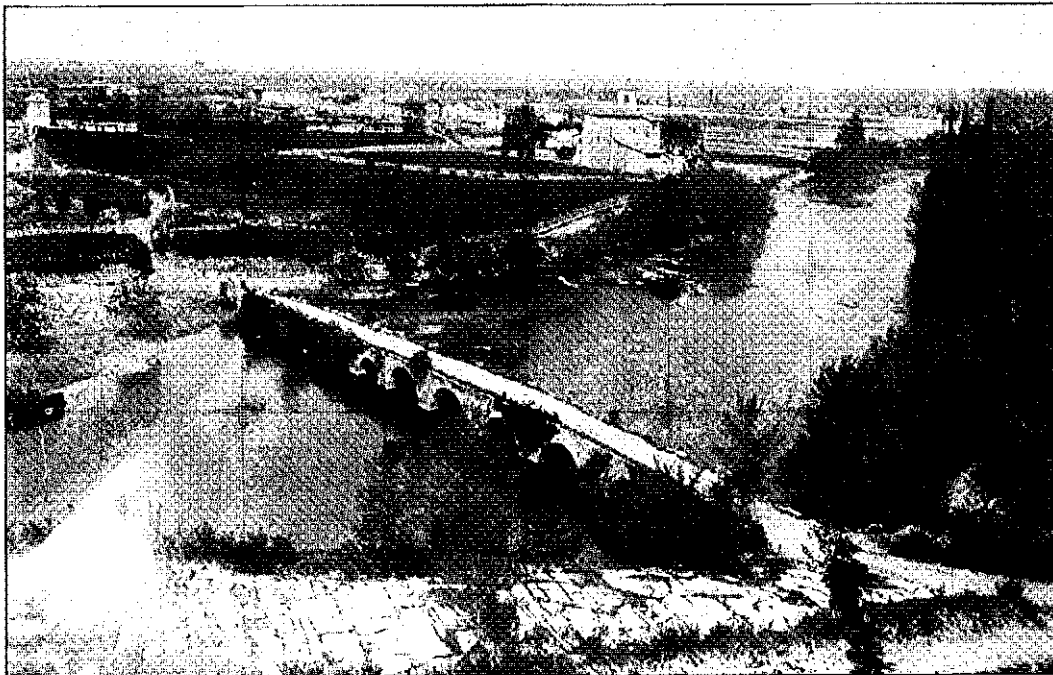
Bada gizon-irudidun arlosa Natxituko elizan; baita zaldun bat Oiartzun'go Andrearriagako arlosan ere...

- Ez diraz asko.

Muruzabal de Andion.
Mendigorría (Nav.) Pozo del
sistema de distribución de
aguas de la ciudad romana de
Andelos. Fot. G.E.Z. 1.989.

ANDION

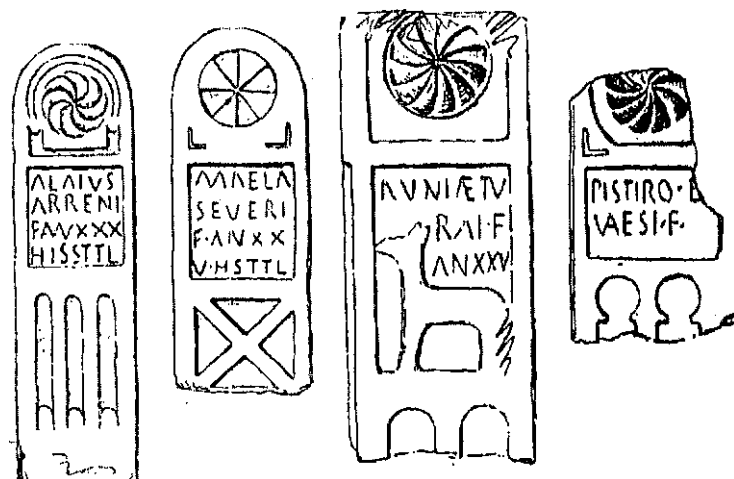
Trespuentes - IRUÑA (T. Alfaro). Rep. J. Berasaluce.

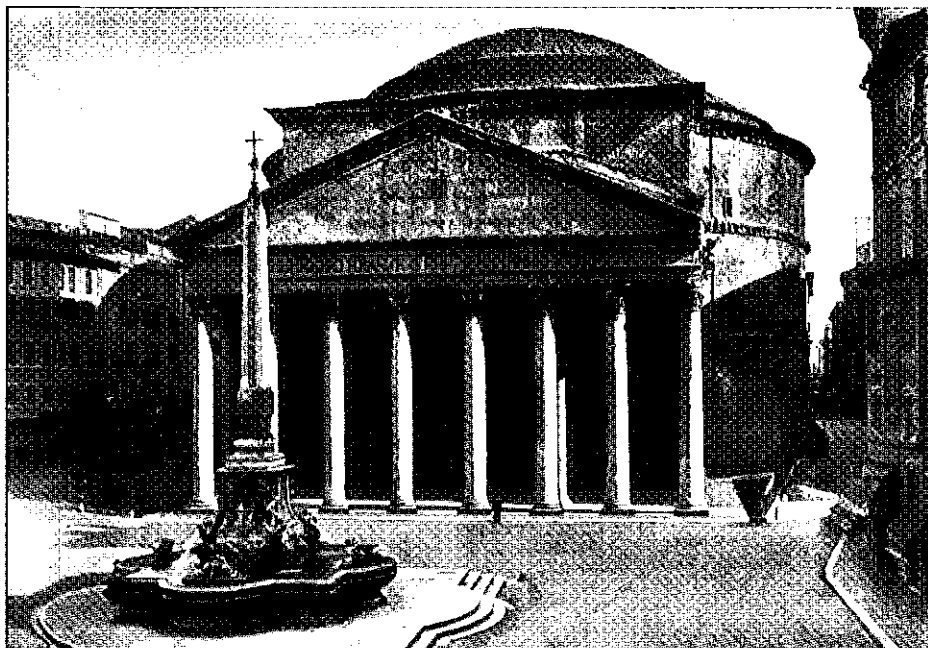
- Ezer gutxi... Beste Bizkai eta Gipuzko baztarretan ixiltasun aundia. Inguruan, gutxi eta barruan, ezer ez. Zer pentsate ote zuten Oiz, Izarraitz, Gorbela, Aralar, Aizkorri'ko artzaiek? Esan bearra dago gañera arlosak elizetan aurkitu dirala: Forua'n arlosa bat eta Ivilliaren iruditxoa; Morga'ko San Esteban elizatxoan, onen aoiñarrietatik batzuk atera zituzten, baña gaur iru daude bere ormeetan; Morga'n Emerando'ko Santa Elena ermitan bat; Boroa'ko San Pedro ermitan beste bat; Lemoa'n San Pedro ermitan, bederatzi; Galdakao'ko Obispo-etxean, bat; Zaratamo'ko San Lorenzo ermitan, bi; Arrigarriaga'n Abrisketa'ko San Pedro elizan bi; Mungia'n Mesterika'ko San Lorenzo ermitan lau; Natxitu'ko elizan bat; Zegama'ko San Pedro elizan bat; Oiartzun Andrearriaga ermitan bat;

Hasparrengo San Juan Bautista elizan bat; Zuberoa'ko Atherratze'n Santa Madalena ermitan bat...

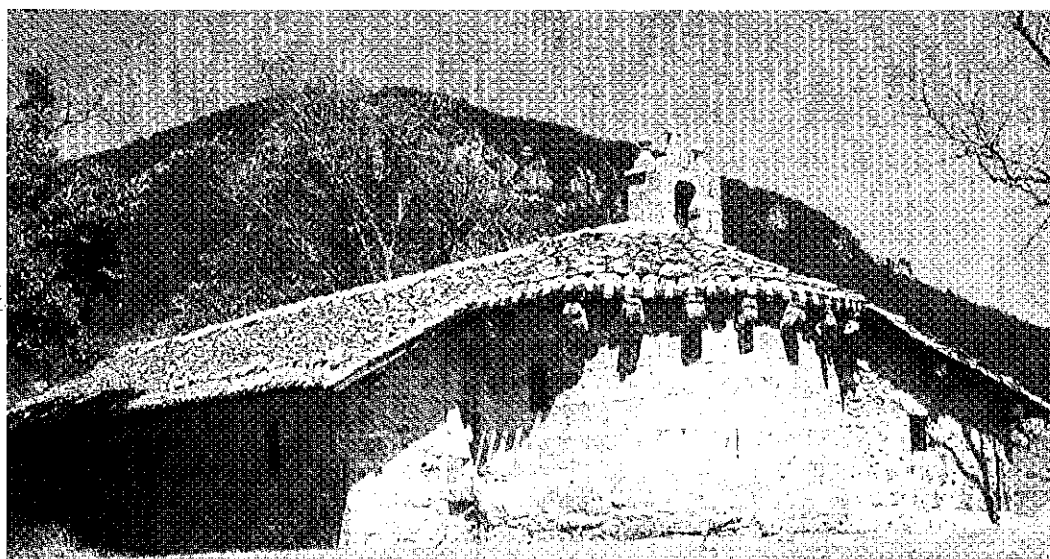
- Elizetatik kanpora ez al daude?

- Bai bada bat edo beste: Jainko'n bat; Zaldu'n beste bat; Aizkorriko Olza txabolan bada bat Araba'tik ekarria; Ondarrabia'n beste bat, ura ere kanpotik ekarria... Ikusten degunez, geienak elizetan gordeak. Berdintxu gertatzen da Prehistoriako beste garaie tako leizeetan ere: geienak daukate bere inguruan eliza edo ermitatxo bat Santimamiñe'k bezela (Santi Mames ermita) Urtiaga'k (Salbatore ermita) eta abarrek... Bizkai eta Gipuzkoa'n ez digute arlosa askorik utzi erromatarrek; bai, ordea Araba eta Nاپارroatan...

PANTEON: Jainko guztien eliza.

Erromatar arlosak ugari.

Ermita de Elizmendi.

XII

ERROMATAR ARLOSAK

Araban

- Erromatarrek gauza asko egin zituzten onak eta oien artean auxen da bat: menperatu zituzten erri guztietako siniskeriak eta jainkoak onartzea. Onartu bakarrik ez, baita eurentzako eliza nagusi bat jasotzea Erroma erdian. Antxen dago oraindik zutik Vittorio Emanuele eta Corso kaleen artean, izen-buru onekin: M. AGRIPALF COS TERTIUM FECIT. Bola erdi baten antza du eta izena PANTEON du (JAINKO GUZTIAK). Kristauekin ausi zuten arau ori.

- Zer egin zuten ba kristauekin?

- Erljio guztien aurkakoak ziralata,eriotzaraiño eraso zieten; iru eunki luzeetan eraso ere, 313'garren urtean Constantino Aundia enperadorea kristau egin zan arte. Erromatarrek euren eta grekotarren Panteoiak alkartu zituzten, biekin bat egiñik. Ortik sortu zan, jainkoen izeneri buruzko naasketak, jainko bakoizak bi izen zituelako, bata grekoz eta bestea latinez... Beste aldetik, berriz, ainbeste jainko eta jainkosa, ainbeste aien seme-alaba jainko txiki biurturik...Oiek naikoak ez zirala, besteenak artu ondoren, naaste-borrasteko Panteoia sortu zan.

- Eta, jainko oiek gure artean ere ba al daude?

- Araba'n badaude batzuek eta auek dira: Laguardia'n Matribus Useis (Tokian tokiko, iduriz ooretutako, Ama Zaindariei); Ninfae, (uren sorgiñei), Araia'ko erreka baten iturburuan eta Cabriana'n; Laguardia'n Lares Ouatrivi (Bide-gurutzeetako Zaindariei), Larizenak Etxe-zaindari esan nai du, baña beste izen batekin datorrenean (Ouatrivi) onek erakusten du Lar'en esan-naia eta Ouatrivi bide-gurutzeak dira... Laguardia'n Lares Viales (Bide-etako Laguntzalleak); Iruña'n Tutela, (Zaindariari)...

- Eta, Dei Manes?

- Dei Manes (Etxeko Zaindariak): Asa-Laguardia (Ama Donearen ermitatxo oiñarrietatik aterea); Nabaja'n kamiño batean; Armentia'n kalostrako baratzan; Gabariñ'en San Martin ermitan eta erretore-etxean; Iruña'ko aztarnategi batean eta Errioxa'ko San Millan de la Cogolla'n...

- Eta, bertako jainkorik ez al dago?

- Angostina'n bi: Genio Suestatiense eta Baelisto; Suesatio Angostina berada (Bertako jainkoari) eta Baelisto = Belisto, Beltzetik etorri litzake (or daukagu Aker Beltza); Alegria de Dunanci errian Tullonio (Toloño mendartekoa

ELIZMENDIKO ARLOSA BAT.

Lápida procedente de la ermita de Elizmendi, Contrasta (Alava). Foto Arch. A. Llanos.

dirudi); Miñano Menor erriskan Hellice Helase; Lase Lats izan liteke eta erreka urakin esan nai omen du itz orrek; Cabriana'n Uvarna, osasunaren aldeko espiritua da, gaixo baten alde

eskatzen bait diote; Arziniega'n Vimumburu, aizkeneko Buru orrek euskera ematen du; Comunion'en Liurma, ez du ematen euskalduna danik, izan liteke indoeuropeoa.

Ildakoen Arlosak

- Ildakoen arlosa asko al daude Araba'n?

- Pillo bat: Iruña'n, era desberdiñetakoak 16 eta beste 8'ren berri badegu, baña, galduak; Luzkando'ko elizan iru; Angostina'ko San Bartolome elizan bat; Trebiño'ko San Esteban'en bat; Ollabarria'ko San Pedro de Salesces ermitan bi; La Puebla de Arganzon'eko San Esteban muñoan bat; Pancorbo'ko Santiago auzoan bat; Contrasta'ko Elizmendi ermitan zortzi...

- Araba'ko zer alderditan daude?

- Arlosa oien egoerak Araba'ko zatirik bereizienak azpimarratzen ditu: Iruña (Trespuentes) aldea da bat; bertan bait dago gaztelua Antonino Pio'ren 34'garren Bideari segurantzia ematen ziona eta an daude 22 arlosa eta Tutela'ren aldaratxoa. 'Santu' onek, naiz eta asieran itxasontzietan eramaia izan, bere babesa ematen zien, batez ere, gударiei. Dei Manes'en arlosarik ez da bertan falta.

- Eta, beste alderik?

- Laguardia'rena da: An zegoen Ebro ibaiaren zubirik nagusia, Mantible edo Cantibre izeneko zubia. Gertue-

neko bezte zubia Deobriga'n zegoen, Miranda de Ebro'tik sartalderuntz. Matribus Useis eta Lares Ouatrivi'en aldaratxoak an daude. Ouatrivi gurutz-bide esan nai du eta Lagurdia bere ere gurutze-bide bat da. Laguardia'tik kanpo, Araba'ko Landan zear dijoan Antonino Pio'ren 34'garren bide orretan daude Ninfae, Lares Viales, eta Dei Manes ugari.

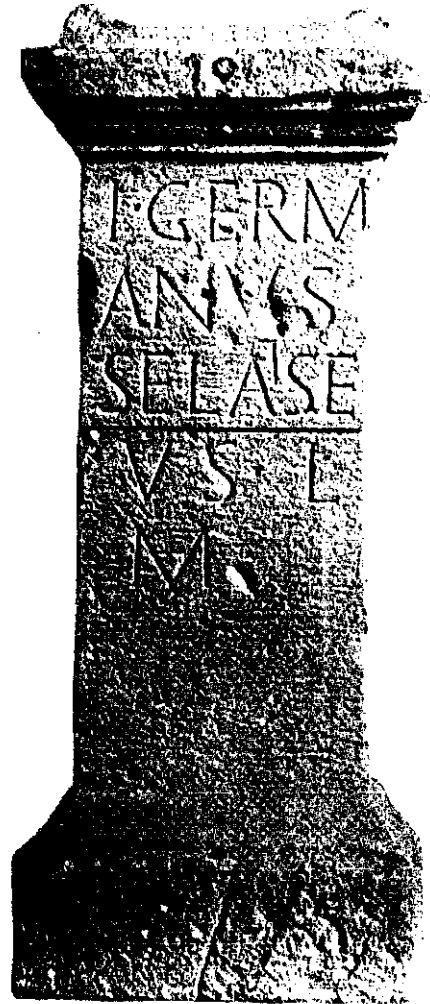
- Eta, Contrasta'n?

- Contrasta'ko Elizmendi ermitatxoa oso berezia da. Altsasu'tik gora dijoan Opakua aldapa baño aurrerago Contrasta errikka dago, Naparro'rako bidean, bere oñetan Arana ballara duela. Mendi orren beste aldera daukagu Gasteain, Lana ballara menpean duena. Bi errien artean Enzia'ko mendiak eta mendiak erriak banatzen ba'ditu ere, artzaiak eta artaldeak batzen ditu eta alkartzen...

Zortzi arlosa daude Contrata'ko Elizmendi ermitan eta beste orrenbeste Gaztein'go San Sebastian elizatxoan... Eta bietan agertzen da, gizonezkoen artean, Cantaber izena. Andik daude Cantabria mendarte eta Cantaber edo Mantible, Araba'tik Kastilla'rako zubia. Alde auetan Erroma'ko jainko aundiak falta dira. Arlosak, berriz, elizetan daude.

UJUE: Ara de Lacubegi.
Detalle de la decoración lateral.

BARBARIN: Ara de Selatse.

JAINKO TXIKI EUSKALDUNAK

Naparroan

- Erromatarren Jainkoak auek dira Naparroa'n: Jupiter'eri arlosa bat Ujue'n eta beste bana Aibar eta Eslava'n. A. Apenino (Jupiter) jainkoari Arellano'ko Unzizu ermitan. Deo Maximo Peremusta (Jupiter) jainkoari Rocaforte'ko sukalde-sutegi batean. Marti Invicto jainkoari Monteagudo'n. Soli Invicto jainkoari Ibañeta'n eta San Martin de Unx'eko Santa Cruz aldean. Mater Magna (Cibeles) jainkosari San Martin de Unx'eko Santa Cruz aldean. Ninfae, Leire'ko monastegian.

- Eta ez al da Dei Manes'erik Naparroa'n?

- Bai, talde bat: Iruña'n bat; Liedena'n bat; Gazteain'go San Sebastian ermitan zazpi; Marañoen iru; Aguilar de Codesen, Iau; eta Calahorra'n arlosa berezi bat, bere burua il zuenena. Sertorio il zutelako : Diis Maninibus (CSertorii): ME BREVIUS CALAGURRITANUS / DEVOVI / ARBRITATUS / RELIGIONEM ESSE / EO SUBLATO / QUI OMNIA / EUM DIIS IMMORTALIBUS / COMMUNIA HABEBAT / ME INCOLUMI / RETINERE ANIMAM / VALE VIATOR QUI HAEC LEGIS / ET MEO DISCE EXEMPLO / FIDEM SERVARE / IPSA FIDES / ETIAM MORTUIS PLACET / CORPORE HUMANO EXUTIS.

- Eta, illarriak zenbat?

- Gasteain'en bost; Aguilar de Codes'en bi; Villatuertan bi; Marañoen, Carcastillo, Javier, Lerga, San Martin de Unx, Sos del Rey, Agreda, Sofuentes'en bana. Izenik gabeko illarriak:

Liedena'n bi; Aguilar de Codes'en bi; Sos del Rey'en bi; Andion, Eslava, Galipienzo, Gasteain, Zabel'en bana.

- Bestelako arlosak ba al dira?

- Ooretan eskeñitako bat Santa Cara'n; Eslava'n Dispensator bateri (Abastotako arduraduna) eskeña; Oteiza de la Solana'n bi eta oietako bat XX urteko lapurrek ildako gazteari. Leire'ko Ninfae arlosak ere ogibide bat aitatzen du: Aquilegus (uren arduraduna)...

- Eta, zer irudi daude arlosetan?

- Makoak, giza-irudiak eta batez ere eguzki, illargi eta izarrez beteta daude... Auetatik geienak Lana ballaran daude (beste aldean dago aitatu degun Araba'ko Arana ballara) eta kristau elizetan (baita santuen izeneko muñoetan).

- Eta, nungo tokietan daude arlosa eta aldera oiek?

- Erromatarren bide nagusietan daude. Arlosa auen bitartez ikusten degu nundik nora ibilli ziran jaun auek eta nun utzi zituzten markarik geien. Lenengo eragiña Burdeos'tik datorren 34'garren Bidean: Ibañetan dago Soli Invicto Deo; andik Iruña'ra Dei Manes; Atondo'tik Sakana'ra. an degu Arakil (Ara Coeli= Zeruko Aldara) izena... Bigarren eragiña Iruña'tik egoaldera dijoan bidean: An daude Puente La Reina alde batetik eta bestetik Milagro, Villatuerta, Andion, Barbarin (Salatse'ren iru aldaratxo); Estella'ra

OCTAVIA" OREIN - EIZTARIARI

"OCTAVIA". LA CAZADORA DE CIERVOS

Villatuerta (Navarra)

bidea eta emendik Los Arcos eta andik Araba aldera daude Gasteain, Marañon, Aguilar de Codes ainbeste Dei Manes eta eguzki-illargi-izar ikur-ekin...

- Eta, irugarren eragiña?

- Tarragona'ko bidean dagoen Kas-kanten asi eta andik ifaralderako bide-an daude Liedena, Rocaforte, Aibar, Gallipienzo, Santa Cara, Ujue, San Martin de Unx, Carcastillo, Eslava, Sofuentes, Sos del Rey, Javier... Ingu-ru onetan daude Jupiter, Deo Maximo Peremusta, Sol Invicto, Magna Mater (Cibeles), Ninfae eta Dei Manes. Kas-kante ondoko Monteagudo'n Marti Invicto eta Arellano'n Jupiter A. Apen-nino. Liedena'n dago erromatarren 'villa' edo basetxe bat eta aren ingu-ruan agertzen dira emen aitaturako Erroma'ko Jainko aundiak. Dei Ma-nes, etxeko jainko oiek, berriz, Araba aldera, Kantabria mendartearen ifaral-

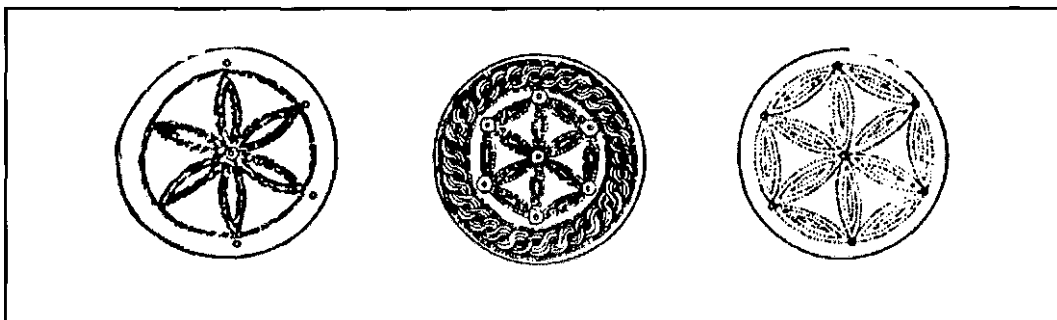
detik...

- Eta, bertako jainkorik?

- Ujue'n Jupiter'eri arlosa bat eskeiñi ziotenak, aietxek eskeiñi zioten beste bat Lacubegi'ri (Askako Iturbegiari), euskaldun utsa; Salatse'ri iru arlosa Barbariñen; Losa edo Loxa'ri bi Lara-te'n, Loxa edo Lotsa, Verecundia izan-go litzake; eta Atta'rena Sos del Rey'en....

- Eta, geiago, zer?

- Atal au D. Joxe Miel Barandiaran'en itzekin amaitu nai det: Onela dio berak (El Hombre Primitivo en el País Vasco. EKIN. Buenos Aires 1944): "Ez dakigu zer itxura ematen zuten Erro-ma'ko jainkoek euskaldunen buruetan... baña, izadiaren indarrerri espiri-tua eman zieten eta orrela animismoa zan buru aieri kolorea ematen ziena...".

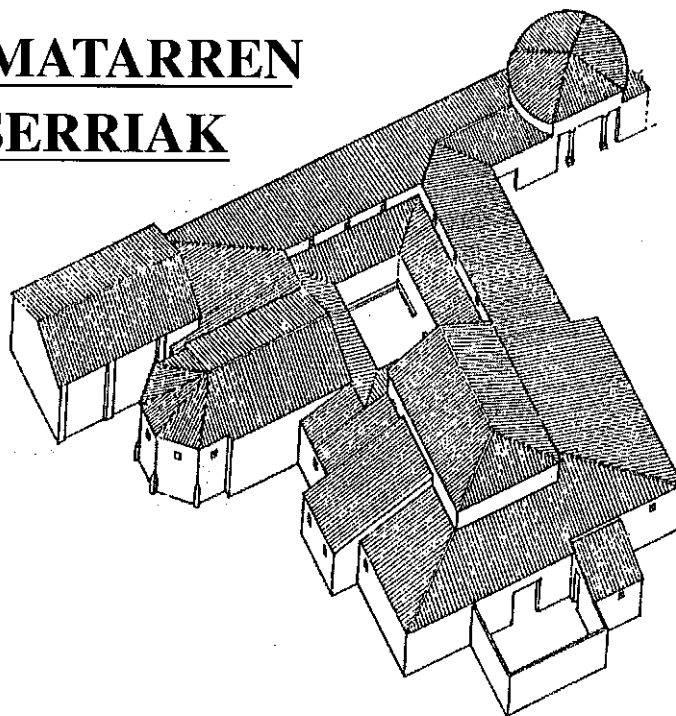
XIII

ERROMA ETA EUSKAL KULTURA

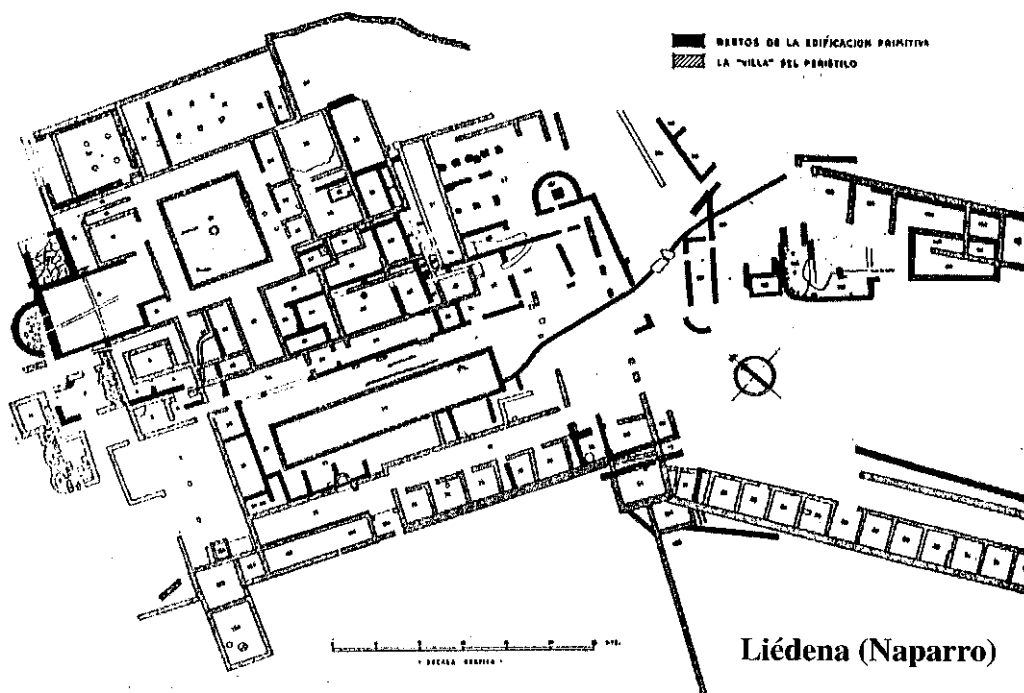
Kultura

- Euskaldunek Pirenee mendietan, Naparroa'ko ifaraldean, Bizkaia'n eta Gipuzkoa'n, bizi izan ziran bizi-bide onez eta euren nortasunik batere galdu gabe; baña Araba eta Naparroa'ko egoaldeetan ez ziran gauzak berdin gertatu... Eraso aundiagoak jaso zituzten bai erromatarren aldetik eta baita indoeuropeotarren aldetik ere. Auek, erri osoak etorri ziran guregana emen bertan gelditzeko asmo sendoakin; erromatarrek, ordea, ez ziran orrela erri osoak etorri, gudari, merkatari eta funtzionarioek baizik.
- Baña, euskaldunek parte artu zuten erromatarren burruketan...
- Bai, Sei Gudaroste bereziak (Cohorte Miliaria Equitata), milla gudari bakoitza, izan genduzen eun urtez baiño luzaroago... Baita Sertorio'ren alde jarri ere onek Pompeyo'rekin izan zuen burruka artan. Sertorio'k galdu eta galtze orren ondorioa izan zan Pompeyo'k Kalagurris erretzea 72 urte Jesus jaio aurretik. Arlosa baten ikusi degu nola kalagurritar batek bere burua iltzen duen, Sertorio il ondoren. Kalagurris erretzea Pompeyo'ren Metelo jeneralak egin zuan.
- Lugdunum Convenarum ere burruka orren ondorena izango zan.
- Pompeyo'k berak bildu zitun gaztelu orretan (gaur egun St. Bertrand deComminges) eta bere landatan, Pirenee gallurrean arrapatu zitun Sertorio aldeko euskaldun guztiak. Lena-go ere esanda daukagu mendiak erriak bereisten ditula eta banatzen; ar-tzaiak, ordea, batu egiten ditu. Pirenee mendiak ere berdin; beti batu izan ditu bi aldeetako euskaldunak. Banaketa Erroma'k egin zuan, bien arteko muga Pirenee mendian gallurrez-gallur ipiñi zuen egunean...
- Urte askoz beranduago, berdin egin zuan Napoleon'ek.
- Bai, baña, erromatarrek ez ziran lenengo zatiketa orrekin baretu eta beste bat egin zuen egoaldeko euskaldunekin: Naparroa eta Gipuzkoa (Vascones edo vasconizatuak) Zaragoza'ra eta Araba Bizkaia'rekin, Cluny'ra (Burgos'era). Eta zatiketa au dirau oraindik Elizan: Naparroa eta Gipuzkoa Zaragoza'ra eta Bizkaia eta Araba, Burgos'era. Bi Gongotzai edo Arzobispo euskaldunentzat: Bata Zaragoza'koa eta bestea Burgos'koa. Iruña'n bearko luke euskaldun guztien Gongotzaia.
- Etsaia garaitzeko, lenengo zatitu.

ERROMATARREN BASERRIAK

Reconstrucción de volúmenes de la villa romana de Almenara de Adaja (Valladolid), según Cruz Fernández Castro.

BASERRI edo BASETXE (ATALAK)

Plano (parcial) de las edificaciones de la villa romana de Liédena (Nav.) según Taracena.

- Orixe egiten zuen Erroma'k zatitu eta berarekin geiago lotu; orretarako izendatzen zituen Cives Romani, abantalla guztiekin. Dana dala, auxe eduki bear da begien aurrean, gauza

bat dala erromatarren bizitza ofiziala, zergak ordaintzea... eta beste bat erriak segi zezakean bizitza, oitura, erlijioa eta abar.

Fundus eta Ager

- Nekazaritza arloan, Erroma'k berrikuntza bat darama Europa'ko baztarrretara Fundus eta Ager auekin eta, bereiziki, Ebro-ballara eta bere ingumarietara.

- Eta, zer da Fundus bat?

- Lur eta etxe biak alkarrekin, nekazaritza aurrera eramateko. Ori zan oraingo 'inversio' baten antzeko. Fundus batek nagusi bat du aren jabe. Arazo onen asieran, Erroma'ko jende aberatsak, euren diruak zaintzeko, lurak erosten zituzten eta erdian eurentzako etxea jaso eta langilleentzako etxetxo batzuek.

Geienetan nagusia Erroma'n bizi izaten zan; beste batzuetan, berriz, 'Villa' ere esaten zitzaion, jauregi antzeko Fundus orren baserri-etxean. Lurak etxerik ez zuenean, orduan, Ager esaten zitzaion.

- Nolako lurak bear ziran Fundus bat osatzeko?

- Garia ereitzeko zati bat, maztegiak ardoa ateratzeko, olio sortzeko arboledia, belartegiak, mendiak, iturriak eta errekek, bide zabal baten ondoan eta uri bat gertuan, emaitzak saltzeko... Nagusiaren etxean ura ugari eta piszina beroak (terma), arkupe ederrak, danetariko gela sailla, Dei Manes

(Etxeko Jainkoak) gurtzeko kapera batekin...

- Zer neurri zeukaten Fundus oiek?

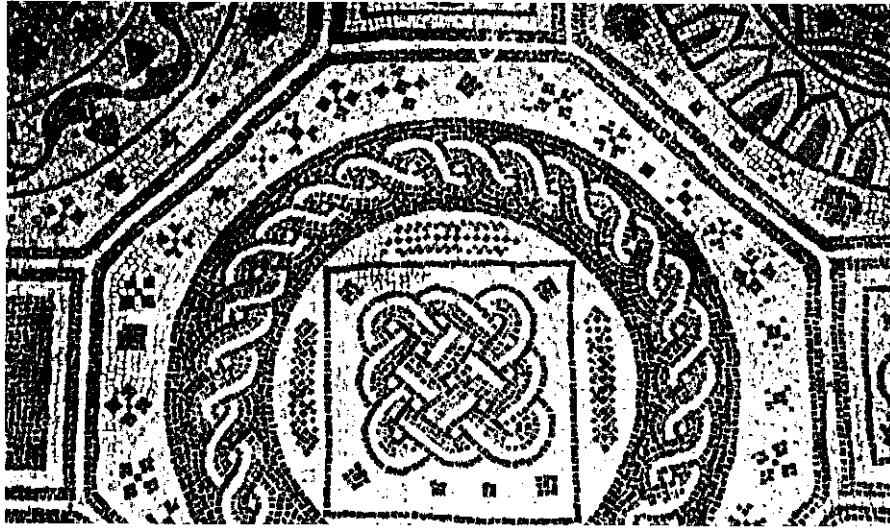
- Frantzi eta Akitania'n 10 milloi metrotik 15'rekoak izaten ziran gutxi gora-beera (1,000 ektareatik 1.500' era). Naparroa'n txikiagoak: 500.000 millatik milloira metrokoak. Hispania'ko egoaldean oso aundiak eta itxuragabekoak ziran (latifundio); eta orrela gizaldietan zear iraun dutenak. Naparro eta Araba'n Fundus oietatik sortu ziran ainbat erri txiki.

- Nolakoak ziran nagusiaren etxeak?

- Arri ederrez egiñak, marmolez jantziak, margoak eta mosaikoak lurgañean eta ormeetan...

Etxe zoragarriak, gure euskaldunen borda edo txabolekin konparatzeko, beintzat. Baña, nagusiaren etxeakin ez ziran bearkizunak amaitzen; Fundus batean langille asko ziran bearezko: nekazariak, ola-gizon eta errementariak, buztin-moldatzalleak, artzai eta unai, uraren zaindariak, baso-gizonak, serbitzari eta morroi... Zer, ez?

Oien danentzako etxeak inguruan zeuden, korta, ikullu, labe eta abar bezela. Mundu oso bat sortzen zan Fundus baten alboan.

Detalle de un mosaico procedente de El Ramalete, en Tudcia (Nav.) Museo de Navarra.

Fot. G.E.Z.- 1977.

- Ebro-ballara ez zan txarra izango orretarako.

- Oso ona: lur sakonak eta ura ugari... Erromatarrek ekarritako goldeak, oraindik orain, XX'garren gizaldiaren asieran, milloi bat baño geiago zeuden España'ko nekazaritzan... Gure artean, goldearen ordeaz, laiak; aien golderik ez zan sartu Bizkai eta Gipuzko baserrietan. Emen, laiatik aldizkako goldera (Bravante) salto egin dute. Alaz ere, arazo auetan erromatarren ekintzak izugarritzakoak izan ziran bertako jendearentzat.

- XX'garren eunki onen asieran ez dago Errioxa'ko errietan tolare gabeko etxerik.

- Tolarea, kupelak... maastiak eta mastiko matsa ardo biurtzeko aalmena. Baña, 1959'an, Naparroa'ko Funes errian, arlo onetan, sekulako

aurkitzeak egin dituzte: 700 laukiko metro-tokiak eta bertan ardo egiteko bear diran tolare, matsa zapaltzeko lau gela, upelentzako lekuak... Zazpi metro zabal eta eun luze edo orren antzeko lantegi bat. Bi urrezko diru ere topa dituzte: bat Domiciano'rena (76'garren urtekoa) eta bestea Adriano'rena (1'engo eunkiaren zearrekoa). Diru oiek esaten digute noizkoa zan ardotege ori.

- Baña, gure baserritar eta artzaiek Ebro'tik oso urruti zeuden.

- Alaz ere, erromatarrek ekarritako ardo-kultura ori, sagardo-kultura biurtu zuten eta ez da egon gure artean tolare eta kupelik gabeko itxurazko baserrietik... Gauzak bakarrik ez ziguten erakutsi; baita izenak eurak ere, 'tolare' eta 'kupela' latinezko berbak bait dira biak.

Euskera

- Latinez 'torcular' eta guk 'tolare' biurtu degu. 'Kupela' latinez Cupacupella esaten da. Cupellak Cupa txikia esan nai du eta guk Kupela Cupa aundia egin degu. Itz oieri geure ikutua eman diegu; baña, berez, latinezak dira. Gure artzaien kultura emen bertan mugatua zegoen Pirinee inguruan; erromatarrena, ordea, Mediterraneo-ertz guztietatik zetorren: Asia, Afrika eta Europa tartean zirela. Kultura-aberastasunaren aurrean bazuten zer ikasi gure orduko arbasoek. Kulturaren agerpen bakoitza bere izen bakoitzekin etorri zan eta, bi milla urte pasata gero ere, izen oiek diraute

orduan esaten ziran moduan; naiz-eta latinez bera aspaldian ilda egon.

- Ori nun agertzen da?

- Esate baterako, guk Porru esaten degu, aiek Porrum eta erderaz Puerro. Guk Kipula, aiek Kepul-la, erderaz Cebolla. Guk Piperra, aiek Piper, erderaz Pimiento. Baba, Faba eta haba. Babarruna = Erromatarren baba. Piku, Fikum, Higo. Kereiza, Kerasum, Cereza. Olia, Oleum, Aceite. Mertzika, Persika, Melocoton. Sekale, Secale, Centeno. Marrubi, Marrubium = Fresa silvestre. Gorpua

Las críticas de los hosteleros vuelven a marcar la temporada sidrera en Gipuzkoa. "Deia", 8-I-1.993. (Foto Pemán)

KULTURAREN EUTSIGARRI

eta Gorputza, Corpus, Cuerpo. Soin eta soñeko euskera utsak dira. Erdera latiniaren semea da; baña, euskerak obeto gordetzen ditu latinezko itzak erderak baiño.

- Animalien arteko itzak Zaldi eta Asto ez dira latina; Zamari, bai (Sagmarium = animal que lleva albarda para carga), erderaz, Mula. Antzar, Anser, Ganso. Aate, Anate, Pato. Aragi, Aarikitik dator, trerriki trerritik bezela. Lukainka, Lukanica, Longaniza. Sukaldean: Sartagi eta Sartain, Sartago, Sarten. Katillu, Catil-lum, Platillo: (esan-naia aldatu diogu). Galdara, Caldaria, Caldera. Lapiko, Lapis, Puchero... Bañan sukaldeko ekintzak euskeraz diraute: egosi, erre, irakin; baita zuku, gatz, ardo, sagardo, esne, ur, ogi, opil, ore, oremai, gazta, gaztanbera, ezti, erle, erlauntz, abaraska eta abar.

- Eta, jantzietan?

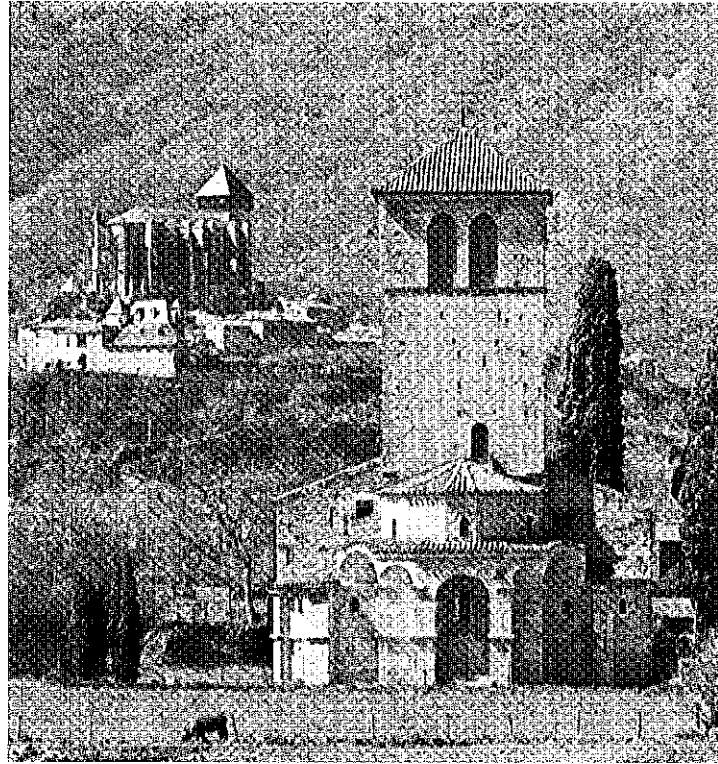
- Zerki berriak agertzen dira: Praka, Braka, Pantalones. Sakela, Saccela (Sakel-la), Bolsillo. Kaltza (kaltzerdi), Calceus, Zapato. Matasa, Mataxa, Hilo. Gona, Gonna, Falda. Goru, Colus, Rueca. Titare, Digitale, Dedal... Liñu (liñazi), Linum, Lino. Istupa, Stoppa, Estopa. Lixuba, Lixivium, Lejia... Ingude, Incudis, Yunque. Mallua, Mal-leum, Martillo. Aingura, Ancora, Ancla. Katea, Catena, Cadena. Errota, Rota, Rueda...

- Eta, etxegintzan?

- Etxegintzan, beste kultura gaietan bezela, gorengo mailletan ebiltzen erromatarrek; gu, berriz, txabol, borda eta leize-zuloak ugari eta andik irten eziñik. Ona itz batzuek: Gaztelu, Cast-lum, Castillo. Dorre, Turris, Torre. Gela, Cel-la, Celda. Tella, Tegula, Teja. Tellatu, Tegulatum, Tejado... Baña, etxeko gora-beerak euskera utsez diraute: sua, sutegia, sutautsa, sukaldea, ikatz, egur, zuzi, zura, gar, txingar, txinar...

- Eta beste-kultura agerpenik?

- Berriak diranak euren izenekin datozte eta ekintza berriak sort-arazten dituzte etxegintzan bezela, arrobi lanetan, ermentari eta arostegetan, buztigintzan, mosaikogintzan, margolaritzan eta abar. Soñeko, moda berriak eta gai berriak... Tresnerian ere berdin. Nekazaritzan tramankulu berriak eta emaitza berriak... Dana zan berri. Bideak zer esanik ez: lengo bidetxur eta gurdi-bideak zabaldu zituzten, sustraietatik berriztuz, sendotuz, zuzenduz, malkarrak legunduz, mendiak jetxiz eta ibarretan zubiak jasoz... Euskaldun artzaiak, begiak zabal-zabalik, kultura agerpenezko ekaitz arreri begira begira... Erromatarrek ikutu bakarrik egin zuten Bizkai eta Gipuzkoa'ko biotza; alaz ere, kultura orren aztarnak aurkitzen dituguz aizken-muturreko mendietan ere... Ez gera iñorekin ar-emanik izangabeko erri basati bat izan. Kultura-gaiak artu dituguz; baña, beti, kultura orreri geure ikutua emanez...

Goian: "LUGDUNUM CONVENARUM" = St. Bertrand de Comminges.
Aurrean: "Saint Just de Valcabrère": eliza

Pirenee - mendiak

XIV

PIRENEE ETA AKITANIA'KO ARLOSAK

- Erroma'k Italia osoan luzatu zitun bere bideak. Mideterrane itxasoaren ertzetik zijoan Via Aurelia, Erroma'tik Tarragona'raiño eltzen zana. Hispania'ra orduko bide orren lerro bat ateratzen zan Narboana'tik Toulous'era eta andik Burdeos'era. Bide orretatik sartu ziran Akitania'ko euskal errira erromatarrek. Lerro orrek bazitun besoak egoalderuntz, Pirenee mendietan zear, Tarragona'tik Bribiesca'ra zijoan bideakin bat egiteko. Era orretara Akitania lotuta zegoen alde guztietatik eta bertarako ate guztiak zeuden zabalik...

- Orduan, ori ala ba'da, edozein sartu zizekean barru artan...

- Orregaitik jaso zituzten erromatarrek euren 'oppida' izeneko muño-gañetako gaztelu-sail bat. Baña, emen oietako 'oppida' bakar bat izango degu begien aurrean: Lugdunum Convenarun, gaur eguneko St. Bertrand de Comminges. Euskalerra'ren egoaldean ikusi ditugu makiña bat jainkoen arlosak; inguru onetan ere badaude bat baño geiago erromatarren eta euskaldunen jainkoeri eskeiñiak. Pare orretako Pirenee gallurrean degu Garona ibaiaren sorburua, andik Burdeos'era dijoana. Gallur oietan sortzen da baita ere Adur ibaia, Baiona'ko itxasoan murgiltzendana.

- Or al daude arlosa oiek?

- Ibai oien iturburu eta ingumarietan daude euskaldun jainko txikiz betetako arlosak. Latiñez idatzita egon arren, euren jainkoen izenak euskaldunak dira. Eta ez dira ez nolanaiko jainkoak; geure euskaldun buruetan oraindik orain bizirik zirauten. Ona zer zion D. Joxe Miel Barandiaran'eri 1943'garren urtean 90 urteko agure batek:

"Gizonak badu lur bat bertan bizitzeko. Baña, andik aruntz ez du ez aalmenik, ez aalik. Odeiak gizonaren baimenik gabe dabilta gaiñetik. Lur azpiko eremuetan, berriz, deabruak dira nagusi. Deabruak lurgañera ateratzen dira animaliez jantzita eta animali gisan. Bel-gorri, zaldi-xuri, aari eta suge..."

- Ori nere amamak ere sinisten zuen...

- Beigorri, zaldixuri, zezengorri, aari, aker, asto eta abar dira animalia itxuran munduan dabiltzan sorgin eta deabruak, euskaldun zaarren buruen neurrian... Orrelako siniskeri asko bildu dira gure artean, batez ere, Mari sorgin guztien erregiñari buruzkoak. Izen oiek berberak agertzen dira Pirenee mendiko arlosetan...

- Esan eiguzu izen batzuek.

- Ona zerrenda bat:

UDARAN ARTZAIAK GORA

ARLOSA: "ASTO ILLUNO DEO"

ANIMALIAK

ARITXO DEO (Adur ibaiaren iturburuan): Aritxo jainkoari eskeiñia.

MARTI ARIXONI: Marte Aritxoonari eskeiñia. Marte eta Aritxo alkartuta. Izan ere, asieran, Marte bera ere Aritxo zan.

ASTO ILLUNO DEO: Asto Illuna jainkoari eskeiñia. Aritxo'ren arlosatik gertu.

BEIGORRITXO DEO (BEICORRITXO): Beigorri jainkoari eskeiñia. Garona ibaiaren iturburuan. Andik beera badaude arlosa geiago, baña izena aldatzen dioa: Baigorriso, Baiorixo, Baigorrisco, Baigorrix, Buaiorrix, Buaiorix... Bei, Bai aldatzen da, euskeraren legera: au gertatzen da bi itz alkartzen diranean: Maite + kunde = Maitakunde. E biurtu da A.

AHER BELSTE DEO: Aker Beltza jainkoari. Bagneres de Luchon inguruan. H zan K latifentzeko.

ABELIONI DEO: Abel On jainkoari. Abel itza berdinean esan nai du Zezen ala Bei, eta Azkue'k dionez, Auntz, Ardi ala Ganadu bestrik gabe. Dana dala, Ganadu Ona.

ABERRI DEO: Abel(gorri) jainkoari. Arixo eta Asto Illuno'tik gertu.

ERGE DEO: Ergi jainkoari. Idixko

edo idi gaztaeri esaten zaio Ergi.

IDIATE DEO: Idiate jainkoari. Ate edo Athe, talde ere esan nai du: Iditalde, ar-talde bezela.

ELE DEO: Ele jainkoari. Ele da ganadu taldea. Milia Lasturko olerkian esaten da: "Aita jaunak ereisten dau elia / amandreak apaintzen obia".

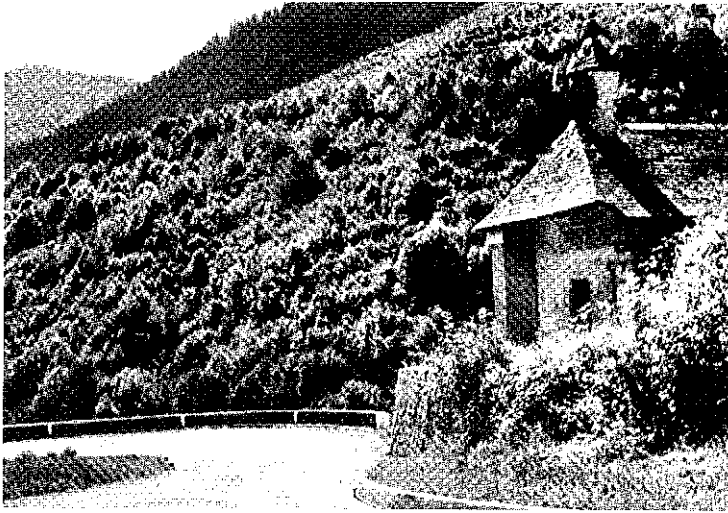
EDELATI DEO: Zaldi-talde jainkoari. Ed-ele-ate: aurreko emen aitaturako bi jainkoetan agertzen dira Ele eta Ate. Ede, zaldiari aon ipintzen zion burnia de Ede. Beraz zaldi talde au ezitako zaldien taldea da.

BASAERTE DEO: Basurde jainkoari. Arrizko aldera onek basurde bat du korrika, aldamen batean. St. Bertrand De Comminges alboan dago Gourdan erria eta onen auzo bat da Basert. Narotasun eta ugaritasunaren irudia da basurdea.

BOCCO HERAUSONI DEO: Heraus On jainkoari. Eraus (Zuberoa'n) txerr-arra da... Basurdearen antzeko narotasunean. Bocco zer da ez dakit.

ERDIT ETA ERDITSE DEO: Erditze jainkoari. Erditze ona artzai eta unai guztien aizken elburua da.

LEERENO DEO: Lekera On jainkoari... Animalien erne-aziakin zer ikusia du. Ardiegia izena duen eliza batean daude amalau aldiz. Bostetan, Marte'rekin batera (Arixo berbera)...

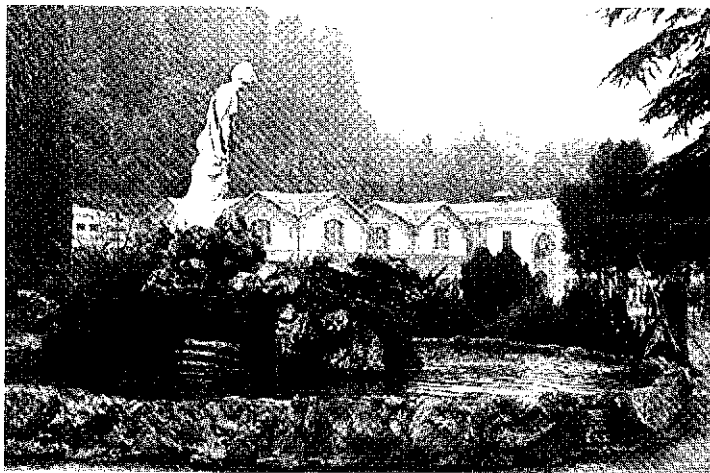
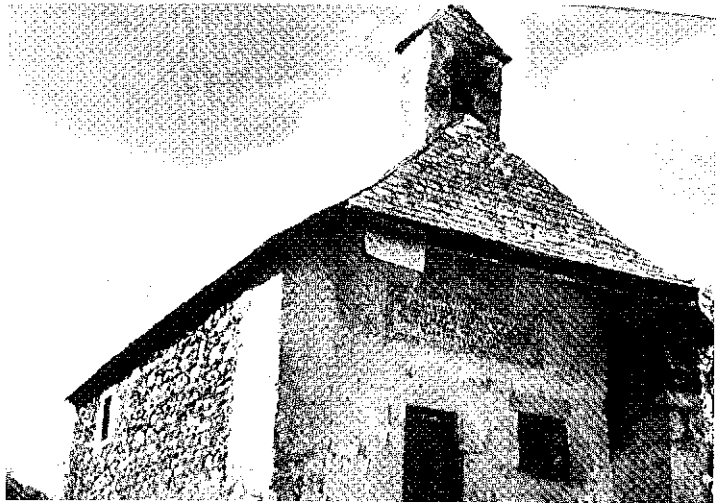

GARONA-GOIA
"Peyresourde" bidea

LUCHON

"Saint Aventin"
ermitatxo
5 kilometrorra.
"AHER BELSTE"
arlosa.

SUPERBAGNERES

"Balneum Lixonense"
"NINFAE" arlosak

ILIXON (Luchon)

ILLARGIA.

ILIXONI DEO: Illargitxo Ona jainkoari. (Luchon eta Bagneres de Luchon'en arlosa asko billatu zituzten). Luchon erriaren benetako izena Illixon da.

ILLUNO DEO: Illuna jainkoari. Illargiaren illun aldiko jainkoari.

ILLUMBERRI DEO: Illun Berri jainkoari: Illunetik illargi berrira.

MENDIAK.

GARRI DEO: Gar jainkoari: Mendi gallurreko jainkoari (Gar-mendia, Gar-ate, Gar-aikoetxea...)

CARRI DEO: Aurrekoaren berdiña. C eta G nasten eta alkar illuntzen dute.

MENDIKO OLA-GIZONAK.

AGEIO DEO Pagani Ferrarienses: Agea jainkoari baserriko olagizonek. Agea itzak bi esan-nai ditu: arboletatik emaitzak botatzeko egur luzea eta oletan erabiltzen dan porra edo matxinoa.

ALAR DEO: Alar jainkoari. (Alar-be = ezigabeko). Eziketaren jainkoari.

ALAR DOSTO DEO: Alar totso jainkoari (D =T) Dosto = Totso. Agoa da labeetatik ateratzen dan burni sail bat eta Totxo ago orren erdia. Alar =

eziketa. Izan ere oletako matxinoak totxoaren burnia ezitzen du, animaliak ezitzen diran antzera... Totxo ezitzen duen jainkoari.

BESTERIK.

LAKAE DEAE: Laka jainkosari, (A'kin amaitzen diran itzak emeak bait dira latinez). Laka itzak bi esan-nai ditu: gurutze-bide eta uraren zurrumbiltoa. Garona ibaira dijoazen bi errekatxo alkartzen diran tokian zegoen aldarra bat 'Consecrani'ek jasota. Consecrani ziran jainko baten serbitzariak. Laka onek bazitun bere serbitzariak ere.

ERROMATARREN PANTEOIKO JAINKOAK

- Emen ere ba al dira orrelakoak?

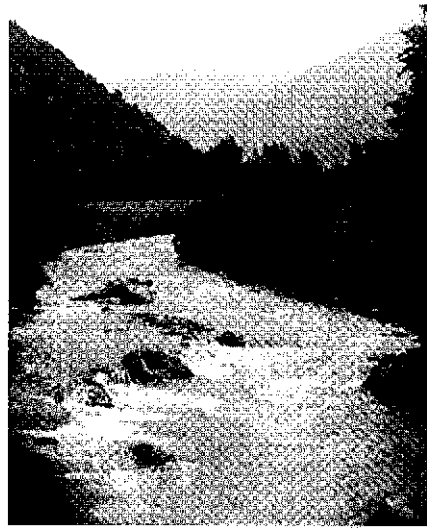
- Bai, Euskalerra osoan bezela emen ere erromatarrek ekarri zituzten euren jainkoak. Oien artean daude Jupiter, Marte, Mitra, Mater Magna, Sol Invicto, Apolo, Minerva, Tutela, Silvino, Diana, Ninfae, Dei Manes, Hercules...

- Mitra ori lenago ere esanda daukazu.

- Sol Invicto Mitra'ren jaiera Ekialdetik ekarri zuten Erroma'ra eta andik gudariak baztar guztietara zabaldu. Leize zuloetan zituen bere irudiak eta aldarak zezena gañean iltzeko. Berak menperatzen zuen illuna, berak argia sortzen eta berak argitzen zuen eguzkia. Urarekin zer-ikusi ere bazuen.

GARONA
ibaia

VIELLA

Ergi = irixko
"ERGE DEO" arlosa

NESTE errekan

Basa-urde
"BASAERTE DEO"
arlosa

"LE BAZERT" ausoa

Eguzkiaren argia eta ura, orra artzaientzako bi gauza bearrezko. Mitra onen irudi bat Pireneetako leize baten atakan lurperatuta aurkitu zuten, 1.288 metrotik gora dagoen St-Lary-Sulan auzoan. Koba orrek ura dario eta elizatxo bat dauka bere gañean jasota, ondorengo kristauek egiña.

GIZAKIEN EUSKAL IZENAK.

- Atal au amaitzeko ona arlosa oietan aurkitzen diran zenbait gizakien euskal izen:

- OSSON PRIAMI FILIUS:
Otso-on Priamoren semea.
- HARBELEX HARSI FILIUS:
Arbel-leize Artza'ren semea.

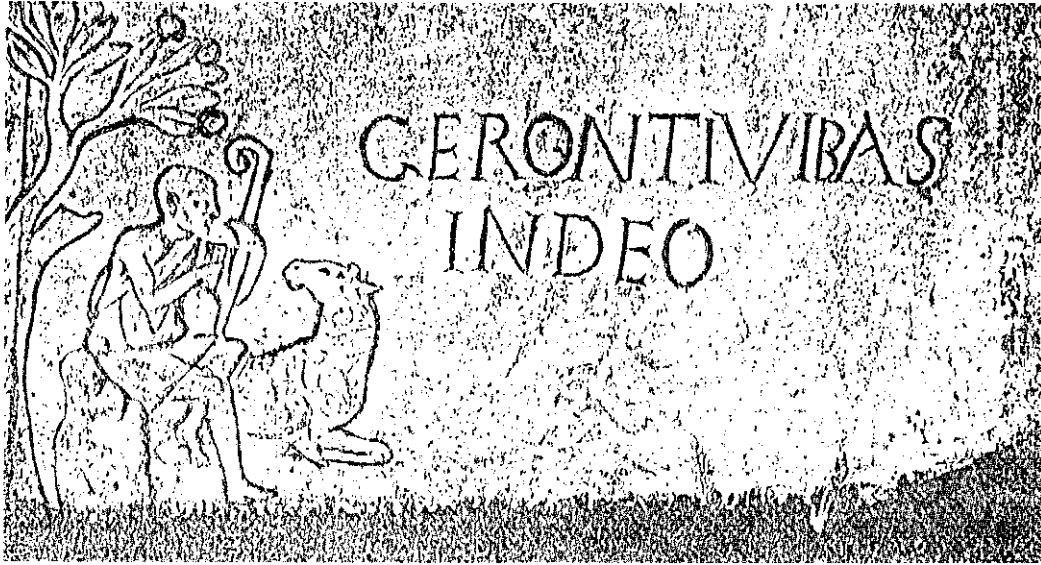
- ANDERE ANDERESENI:
Andere Anderesena.
- ANDUS, ANDOSSO (Andotxo),
ANDOXUS (Andotxo).
- ANDEI DEAE: Jainkosa Aundiari
- ILUMBERRIXO ANDEREXO:
Ilunberritxo Anderetxo.
- CISON: Gizon.
- LEXI DEO: Leizearen jainkoari.

Eta beste erdi-ipurdiko itz auek:

XUBAN, ULBELTESO, USECE,
TULLONIO eta Araba eta Naparroa'n
lenago ikusiak.

Luchon:
Pireneetako artza

CATACUMBAS: ROMA - Sepultura bateko itzak.

BELI.SIMA INSCRIPCION SEPULCRAL, encontrada en Domitila. El Buen Pastor, sentado, con una oveja, a la sombra de un olivo. A su derecha el epitafio: GERONTI VIBAS IN DEO. *Gerontio, vive en Dios.* Siglo III. Fot. Inst. Pont. de Arqueol. Crist., tomada de "Llist". Univ., Gallach".

COLISEO ROMANO = Martirien Sortzaille.

XV

ERIOITZA ETAILLETAK

TACCHI VENTURI, Pedro, 'Historia de las Religiones' T.II. Gustavo Gili S.S. Barceloan 1947, 163 orrialdean (eta ondorengoetan) onela dio:

"Ez dago Erroma'n apaizen kastarik, etxeke burua dalako famili bakoitzean apaiz-lanak egiten dituen". Eta, ondoren diona: "Focus Patrius, edo Etxeko Sutegia, zan etxe bakoitzeko Zaindaria eta etxe batek ez zuen aldamenekoakin zer ikusirik arazo onetan..." Focus aretara eramaten zuten ezkonduetako etxeakoandre berria; eta an, zeremoni baten bitartez, senitartea berrian sartzeko. Andik aurrera bere jainkoak etxe berriaren jainkoak izango ziran eta aien serbitzuan egon..

- Gure errian etxe bakoitzak famili bat edukitzen zuen.

- Ona aitaturako jaun orrek erakuzten dizkigunak Erroma zaarrari buruz:

1/ Sukaldea da etxea zaintzen duena eta bera da etxeke eliza.

2/ Eliza orretako apaiz bakarra etxeke jauna da.

3/ Ara eramaten zuten etxeakoandre berria ezkondueta gero, elizkizun berrietara sartu zedin.

4/ Etxe berean zeuden bizidunak eta ildakoak; auek bazkarietan parte artzen zuten, baita eskeintzak jaso ere.

5/ Otsaillean, guraso eta seme-ala-

bek, illen aldeko elizkizun bereziak egin bearra zeukaten.

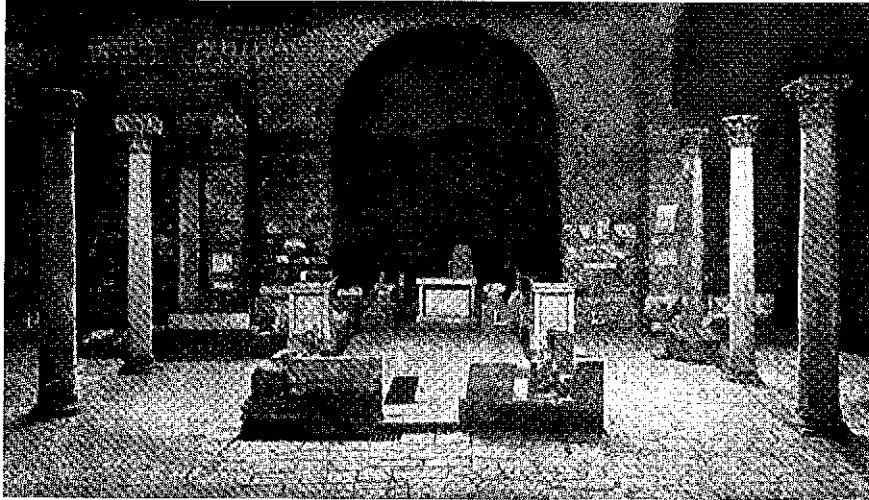
6/ Illen aldeko elizkizunik aundiena Caena Novendialis (Apari Bederatziruena) izaten zan.

- Eta, oiek danak gure artean ere egiten al ziran?

- BONIFACIO ETCHEGARAY, 'Algunos Ritos Funerarios en el Pais Vasco'. Eusko Ikaskuntza Sociedad de Estudios Vascos. San Sebastian 1928'. Liburu orrek erakusten digu, xeetasun guztiekin, gauza auek nola betetzen ziran Euskalerriko oituretan. Neuk ere badet 'Euskalerrria eta Eriotza' liburua, Kardaberaz Bilduma 10, Tolosa.1974. Bertan luze eta zabal erabiltzen ditut eriotzari buruzko arazo guztiak eta, emen, bi itzetan esango ditudanak.

- Erromatarrak etorri aurretik, zer?

- Egoitzak ziran leizeetan eortzen zituzten gorpuak; zeuden bezela, edo bestela, gorpuzki biguñak erreta. Gerora, artzaiek trikuarrietan, eta beste euskaldunek ildakoentzako bakarrik ziran kobeetan. Etxeak egiten asi ziranean, berriz, etxe barruan, etxeke istilla barruan, edo-ta, baratzeetan. Gaur egun, baratzak etxe-ondoko ortuak dira; baña, garai batean, illerri. Bizien ondoan lurperatzen zituzten ildakoak, beti alkarrekin bear zutelako.

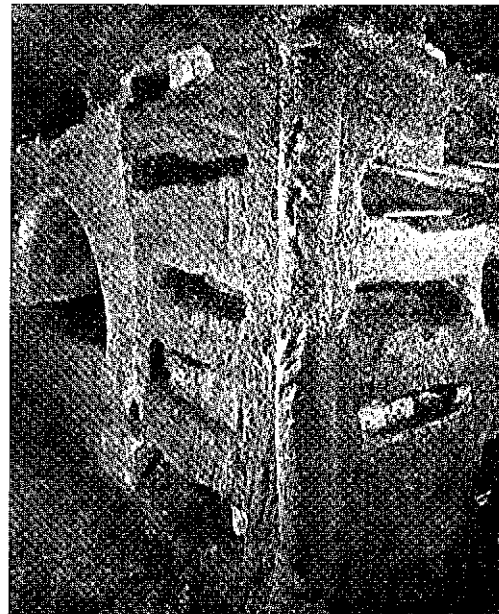

BASILICA FUNERARIA DE LOS STOS. NEREO Y AQUILES, erigida en el lugar de sus sepulcros en Domitila durante el siglo IV, actualmente restaurada.

MARTIRIEN Sepultura gañeko BASILIKA

S. Pedro y S. Pablo. Fondos de copas de vidrio dorado. Museos de Berlín y Metropolitan. De "Summa Artis".

CONFLUENCIA DE GALERIAS, EN DOMITILA. En el ángulo, una columna tallada en la misma tufa; y a la izquierda, un arcosolio sin decoración.

"CATACUMBAS" - Illerria = Roma

- Lazkao'n Emapaundi'ko etxeke andre zaarrak esaten zigun 1930' garren urtearen inguruan, sukaldeko sua ez zala itzali bear, gauez ildakoek bear zutelako. Errautsetan arrastoak ere uzten zituztela...

- Bai, ala zan eta orregaitik estaltzen zuten errautsekin, sua bizirik irauteko. Gauza asko aldatu zitun kristautasunak eleizeetan illerriak ipiñi zituenean. Etxe bakoitzari sepultura bat. Saldu ere, biak alkarrekin saltzen ziran, sepultura bakoitza etxearenak zirelako. Zergaitik eraman zitun sepulturak eleizetara? Kristau-eleizak Catacumbetan sortu ziran; an biltzen bait ziran Eukaristia ospatzera, martiri famatuenen aldara gañetan. Gero, 313'garren urtean, kristauak erasoetatik aske gertatu ziranean, euren elizak (Basilica) jaso zituzten martiri oien aldara gañetan eta bazuten tokia ere, martiriai jaiera zuenentzako illobiak gertatzeko. Eliza aiek sortzetik ziran illerri.

- Ez al ziran an beste illerririk ala?

- Erroma'n ez zan illeri bereizirik; nai zuenak nai zuen baratzan eortzi zezakean ildakoa; baña, Erroma'ren arriesitik kanpo eta Catacumba'k kanpoan zeuden; kristauek euren illerri biurtu zituzten. Eta, andik sortutako elizak ere berdin. Baña, emen etxeak sepultura zuen elizan eta bien artean lokarri Gorputz-bide bat, ama eta bere semearen arteko zillaren antzera. Anda-bide ere esaten zitzaion bide orreri eta bearrezkoa zan bide orretatik irten gabe, gorpua elizara eramatea. Baserrietara egin dituzten automobillentzako bide berriak galdu dute asiera-asierako usuario zaar ori. Beste usuario asko, geienak, Vaticano II Con-

cilioaren ondoren galdu dira, XX' garren eunki onen erditik aurrera.

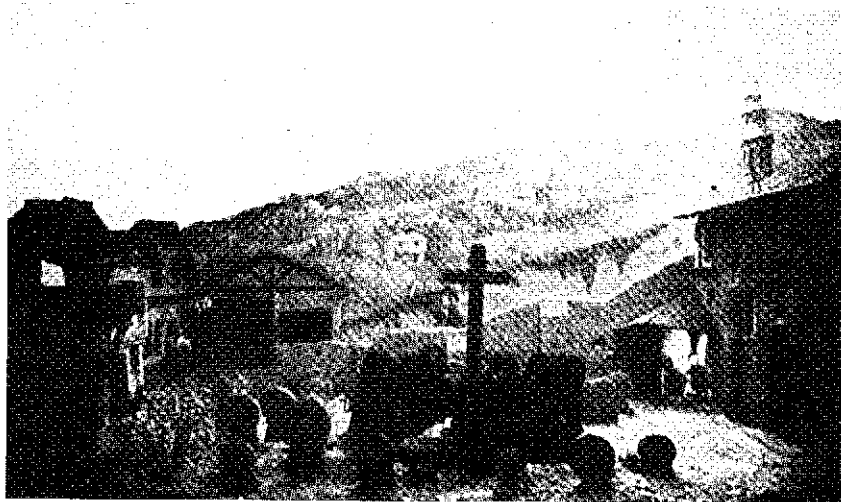
- Sepulturak ala galdu al dira?

- Benetako elizetako sepulturak Carlos III España'ko Erregeak galdu zitun, bertan gorpuak eortzea debekatu zuenean. Arrezkero, sepultura oiek itxurazkoak, besterik ez; baña, sepultura gañetan egiten ziranak, egiten ziran gero ere: argizarizko argiak, ogi eskeintzak, diru txanponak Erresponso-otoitzak ateratzeko... Oiek egiten ziran jaietako Meza Nagusian eta etxekeoendreak egiten zitun. Baserrira etxekeoandre berri bat ezkondata etortzean, bi gauza egiten zion etxekeoandre zaarrak: Bat sukaldean, buruntzalia eman eta bestea elizan, Meza Nagusikoan, bere lana erakutsiz. Orren berri elizako Erretore jaunak ematen zuen aurreko jaiegunean. Baña, Vaticano ondoren Mezak arratsaldean ematen dira eta ez dago lengo amarretako Meza Nagusi ura eta apurka-apurka sepulturak gutxitzen joan dira.

Azkenik, 1970'ean edo, banku berriak eliza osoan ipintzen asi ziran apaizek eta orretxek galdu zitun betirako elizetako sepulturak.

- Ez al zan bankurik elizetan ala?

- Bai, baziran aurreko aldean, gizonentzako; baña, elizaren zatirik aundienak ez zuen bankurik eta sepultura gañetan sillatxo berezi batzuek egon oi ziran sepulturaren jabearenak. An egoten ziran etxekeoandreak beuren sepulturak gobernatzeko, argiak pistuz, ogiak ipiñiz, erresponsoak ateraz... Silla aurrean zeuden piztu bearrezko ziran bildumenak eta argizariolak.

Duelo en un cementerio vasco. *Neuvaine de deuil au Pays Basque.*

SARA'KO ILLERRIA -
"GAR-ate"

IL - ARRIAK

- Eta illeta-bazkariak zergaitik kendu zituzten?

- Illeta-bazkariak, erromatarren usuario, geure artean ere ondo sustraitu ziran. Asieran etxea zan eliza, eta etxean egiten ziran illetak eta illetako bazkariak (esanda daukagu ildakoak ere parte artzen zutela janarietan). Bazkari oietan agertzen zan etxejoauna apaizen antzeko. Elizetan ez ziran illetak erabat amaitzen. Elizakoa amaitu ondoren, segizioak (mindunak) irtetzen zuten bata bestearen ondoren, apaiza buru zutela. Eliza-atarian otoitz bat egin eta andik bazkaltzeko tokira, segizioa joaten zan lerrorik ausi gabe. Etxea gertu ba'zan, etxera, eta bestela, aukeratutako tokira.

An etxejoaunak otoitz egiten zuen bazkal-aurretik eta ondoren. Orrela amaitzen ziran illetak.

- Nortzuk joaten ziran bazkaltzera?

- Senitartekoak eta auzokoak. Jende asko. Baserriak ondatzen ziran bein baño geiagotan; baño, alaz ere, naia-go zuten ondamentia orrelako bearkizunari uko egin baño lenago. Gure errian agintariak, erriko eta elizako, debekatu arren, bazkariak aurrera joan dira beti, Vaticano N'garrena etorri dan arte. Orretzek eman die azkena geure illeta-bazkariari. Nola? Uztekabea. Leenago illetako meza amarretan izaten zan: Meza Nagusia eta naiko luzea. Andik irten eta bazkari. Baña, gero illetak arratsaldezi ziranean, orduan ez zegoen bazkariantzako aukerarik eta egokierarik... eta kito. Urte gutxietan usuario zaar guztiak ankaz-gora.

- Erromatarrentzat etxe bakoitza eliza

bat al zan?

- Bai eta euskaldunentzako ere almoduz izan da beti etxea. Bera gauzarik sakratuena, gizakien eta askatasun guztien babesleku eta aterpe. Ez zeukan inork eskubiderik etxe batean sartzeko bere nagusiaren baimenik gabe... 1936'garren urteko Abenduaren 29 erre zan Etxorroi, Olaberri'ko baserria, Lazkao'ren mugan.

Etxe bakoitza zan eta tellatutik gora zeukan orma lodi bat eta arreri esker ez zan bigarren etxearen zatirik erre. Eta orixe azpimarratzen zuten an ibilli ziranak. Baña, paret ori ez zuten suaren salbagarrirako egin, bi etxeak bereizteko baizik. Asieran, biak ziran bi etxe eta bi eliza; orregaitik zeuden alkarrengandik bereizita. Bi etxe, bi eliza, bi apaiz, bi elizkizun eta bi famili bakoitza, bere aurrekoen elizan... Oiek burutik alde eginda zeuden; baño, etxeak erakusten zigun burutik alde egindakoak zertzuk ziran...

- Gaurko etxeak erlauntzak ematen dute...

- Gauzak zearo aldatu dira; baño, eunki asko zear, etxeak bakarka zeuden eta famili bakar batenak ziran. Senitarteko guztiak izango zuten beti toki bat etxean bezela sepulturan ere... Guztientzako segurantzia eta guztientzako eleiza... Biziak eta illak alkarrekin guztien lokarri zan etxe berean...

- Eta, maiorazgoak?

- Etxea zaintzeko eta etxea gizaldietan zear luzatzeko zan maiorazgoa. Ori zan bere eginkizunik latzena. Orregaitik, gurasoengandik eskubide-

Euskaldun Elizetako Sepulturak

ak artzen zituenean, une artako lorrik aztunena, ildakoen alde elizkizunak egin-araztea izaten zan... Illetak egin, bazkari ta guzti, sepultura gorde, urtebetetzeak zaindu eta etenik gabe eskeintzak egin ildakoen alde. Ildakoa gurtu eta pozik eduki, etxeko etsai biurtu ez zitezen...

- Nundik sartu ziran oitura oiek gure artean?

- Berriro esango degu, Erroma'k zituela oitura eta siniskeri oiek eta geureartekoekin ongi etorriko ziran, era orretara guztiak onartzeko... Bear ba'da oitura erromatar oiek, kristau izan aurretik ere artuta izango zituzten euskaldunek. Dana dala, kristaua munduan bizi da, (Erroma'n bereiziki) eta munduan bizitzeko munduko oiturak artzen ditu bere fede edo moralaren aurka ez diranak. Eta, orixe egiten du mundu zabal osoan... Emen

erromatarrek ekarritako zenbait oitura artuko zituzten. Ori argi asko ikusten degu. Gaur egun, arlo onetan, beste askoetan bezela, etena eginda dago. Zearoko etena. Baña, gu oraindik lan-txo onetan, orduko gauzekin gabiltza.

- Kanpotik artzen al dituguz oiturak ala?

- Guk danetatik artu izan degu beti; baña, gauzeri geure kutsua eta ikutua emanda gero. Bein artutako oiturari eusten, zintzo iraun degu gizaldi eta millaka urteetan zear. Ori izan omen da euskaldunen bereiztasunik argiena. Europa'n erri zaarrik ba'da, gu gera bat: askazia zaarra, izkuntza zaarra, mundu zabaleko oitura zaarrak... Ez gera bakardadean bizi izan. Europa'ko erriekin izan dituguz armanak eten gabe...

Eutsi diogu bide orreri; baña, bereiztasunik galtzeke.

Sarcófago nº 171 del Museo de Letrán, procedente de San Valentín.

IL-KAJA BAT Erroman

Egillearen beste lan batzuek:

- 1965 *"Religión Prehistórica de los Vascos"*. Itxaropena. Zarautz. 298 orr.
- 1.969 *"Euskalerra Zaarra"*. Edit. RM. Barcelona. 136 orr.
- 1.970 *"Semeno de Lazkano"*. Anai Arteko Gorroto. Itxaropena. 130 orr.
- 1.977 *"Euskalerra eta Eriotza"*. Kardaberaz. Tolosa. 290 orr.
- 1.977 *"Euskalerra eta Arrantza"*. Aurrezki Kutxa. Donostia. 262 orr.
- 1.985 *"Magia y religión Primitiva de los Vascos"*. Imprenta Amado. Bilbao. 704 orr.
- 1.987 *"Poemak"*. Itxaropena. Zarautz. 160 orr.
- 1.988 *"Amairu Kontakizun"*. Itxaropena. 152 orr.
- 1.992 *"Los Vascos: De la Magia al Animismo"*. BBK-Labayru. Bilbao. 580 orr.
- 1.994 *"Los Vascos II: Del Animismo a la Romanización"*. BBK-Labayru. Bilbao. 617 orr.